

שאל יונתן וינגורט
תחומין כ"א #486

בין תכלת ללבן

ראשי פרקים

- א. החיפוש אחר התכלת ומציאותו של החלזון בימינו
- ב. החילוק בין סימנים דאורייתא וסימנים דרבנן
- ג. הסימנים מן התורה לתכלת של מצוה
- ד. צבע התכלת והצורך במסורת לידיעת הגוון המדויק
- ה. זהות התכלת עם הקלא אילן כמסורת לגוון התכלת
- ו. מהו החלזון
- ז. זיהוי הארגמון קהה-קוצים כחלזון התכלת
- ח. סיכום
- ט. תשובות לטענות נגד זיהוי התכלת כארגמון קהה קוצים
 1. החשש לביטול הזהוי בעתיד
 2. כיצד זה נעלמה התכלת?!
 3. בימינו אין מצות התכלת נוהגת
 4. טומאת החלזון
 5. הסמנים
 6. תהליך הצביעה
 7. צידת החלזון בשבת
 8. רוח הקודש

כתב הרב בספר החינוך: ¹ "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו", וכך כבר שנים רבות לא זכינו לקיים ציווי התורה (במדבר טו, לח) "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת".

אמנם, כפי שכותב הרב בסיומה של מצוה זו, "ונוהגת מצוה זו בזכרים בכל מקום ובכל זמן", ולא שמענו מי שאומר כי מצוה זו בטילה בזמן מן הזמנים, וכמו שכתב הרמב"ם (הל' יסודי התורה ט, א): "לפיכך אם יעמוד איש כו' שיאמר שאותן המצות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם ולדורי דורות, אלא מצות לפי זמן היה - הרי זה נביא שקר." ולכך מובן מפני מה הביאו הרי"ף והרא"ש גם את כל הפסקים הנוגעים לתכלת, על אף שאין הם מביאים בדבריהם אלא מצוות הנוהגות בזמן הזה - כיון שהתכלת בציצית איננה תלויה בבנין הבית או בזמן מן הזמנים.

ומה שנתבטלה מאתנו מצות התכלת משך שנים רבות, הוא כפי שמבואר בגמרא (סנהדרין יב, א): "שלחו ליה לרבא זוג בא מרקת ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלזו - ומאי ניהו תכלת. בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום", ומבואר כי היתה גזירת המלכות על התכלת.² ומחמת הגזירה, אחר שנטלטלו ישראל בגלותם, נשתכחה מלאכת

1. מצוה שפו. ובריי"ף בהל' ציצית כתב: "והאידינא דלית לן תכלת". מרדכי מנחות רמז תתקמ: "דבזמן הזה שאין תכלת".
2. והיו אלה שלוחים להביא תכלת למרות הגזירה, וכמו גבי קידוש החדש בהמשך דבריהם "ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד ולא הניחן אדומי הלא, אבל בעלי אסופות נאספו וקבעו לו נציב אחד בירח

הצביעה ולא יכלו עוד להביא התכלת גם במסירות נפש, וזהו שאמרו במדרש³ "ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז"⁴, ופירושו הפשוט הוא, כפי שפירש רש"י (פסחים סב, ב) גבי יום שנגנז בו ספר יוחסין: "נגנז - נשתכח".

במאמר זה נצביע על החלזון הנקרא ארגמון קהה-קוצים⁵ כמקורו של צבע התכלת לציצית, נבאר כיצד הוא מתאים לסימנים שנתנו בו חז"ל, ונשיב לטענות שהעלו נגד זיהוי זה. בסיס המאמר מלוקט מספרים ומאמרים שנכתבו בנושא התכלת.⁶

- שמת בו אהרן הכהן", ופירש"י: "ועמוסי יריכי נחשון - נשיא שבארץ ישראל שהוא מזרע נחשון בן עמינדב ראשון לנשיאים. בקשו לקבוע נציב אחד - בקש להוסיף חדש אחד על השנה לעברה. ולא הניחן אדומי הלז - מלכות הרשעה גזרה עליהן". ומשום גזירה זו השתמשו בשפת סתרים על מנת להעביר את הידיעה. וראה להלן בחלק התשובות על מהות הגזירה.
3. במדבר רבה פ"ז, ותנחומא שלח. ויש להעיר, כי מדרש רבה לספר במדבר איננו מדרש קדום, ומפרשת בעלותך ואילך הוא העתק ממדרש תנחומא (ראה בהקדמה למדרש תנחומא בובר עמ' כ), שהיה מדור חמישי של האמוראים בארץ ישראל, שהוא בערך דור שלישי לאמוראים בבבל, וכך מתאימים דברי המדרש לכך שהיתה גזירה על התכלת בתקופתו של רבא. וכבר העיר האדמו"ר מראדזין שייתכן שלשון זה הוא הוספה בלשון המדרש מאיזה מהאונים, "וכמו שמצינו שהרבה דברים נתוספו במדרש מהאונים, וגם מגדולי הדורות שאחר הגאונים כגון רבי משה הדרשן" (שפוני טמוני חול, הטענה הראשונה), ובלעדי זה עריכתם הסופית של מדרשים אלו חלה בערך בשנת 750 למנינם, כמעט 200 שנה אחר חתימת התלמוד (ראה במאמרו של הרב הרצוג התכלת עמ' 370).
4. ואמנם בבבלי לא נמצא שום רמז לומר שנגנז התכלת, וגם בסוף מסכת סוטה (מח-מט) כאשר מוזכרים הדברים שבטלו משבטלה סנהדרין, נביאים ראשונים ובית המקדש - אין התכלת בכלל. ועל דברי הר"ח בפרי עץ חיים שער הציצית פ"ד "אבל אחרי החורבן הם הכל חוטי לבן", ראה להלן בחלק התשובות.
5. מערכת הרכיכות - Mollusca. מחלקת חלזונות - Gastropoda. בת מחלקה קדם זימיים - Prosobranchiata. משפחת ארגמוניים - Muricidae. באזורנו מצויים שלשה מיני חלזונות ממשפחה זו שמהם ניתן להכין צבע: ארגמון תד-קוצים (Murex brandaris), והוא ככל הנראה מקור הארגמן שבתורה, ארגמון קהה-קוצים (Murex trunculus) וארגמנית אדומת הפה (Thais haemastoma).
- ספרי היוונים והרומאים מתקופת המשנה (אריסטו - 384 לפני מנין הנוצרים, פליניוס - 79 למנינם), מתארים את בעלי החיים ששימשו את בני האדם באותה תקופה, ושם מתואר השימוש הנרחב בפורפורה (המוזכרת פעמים רבות גם במדרשי חז"ל כצבע יקר לבגדי מלכות). ככלל הם מחלקים את השימוש בחלזונות לשתי מחלקות, מחלקת הפורפור האדום - פורפורא, ומחלקת הפורפור השחור - יקינתון (וזה מקביל לארגמן ותכלת שלנו, כפי המתורגם בתרגום השבעים ובכ"מ). בשנת ה'ת"ח פרסם זיאולוג אנגלי (William Cole) מאמר בו הוא מזהה את הפורפור הנודע עם החלזונות מסוג Murex (ארגמון). בשנת 1858 הצרפתי לקז דוטירס פרסם מאמר המסכם את כל תוצאות החקירות והנסיונות שקדמו לו, ואחריו פרסם המלומד האוסטרי, אלכסנדר דדקינד, ספר גדול על הפורפור (התכלת עמ' 418).
6. מצות תכלת בציצית: רבי גרשון חנוך ליינר, האדמו"ר מראדזין, "ספרי התכלת ראדזין" (שפוני טמוני חול, פתיל תכלת, עין התכלת), הוצאה מחודשת בני-ברק תשנ"ט. הרב י"מ טיקוצינסקי, עיר הקדש והמקדש ח"ה פ"ה. הרב מנחם מנדל כשר, "תכלת בזמן הזה", תורה שלימה, פרשת תרומה, מילואים ס"ג. הרב מנחם בורשטיין, "התכלת", ירושלים תשמ"ח (ובתוכו קונטרס התכלת בישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, השלמנו מעט את הדברים עפ"י עבודת הדוקטורט שיצאה לאור באנגלית).
- לזיהוי התכלת כארגמון קהה קוצים: הרב שבתי אברהם הכהן רפפורט, "זיהוי, מסורת וסימנים בתכלת", עלון קשר ישיבת שבות ישראל, גבעות תשנ"ו. הרב אליהו טבגר, "שלושה מאמרים בנושא התכלת" (מאמר התכלת, התכלת בימינו, בענין חידוש מצות התכלת), פתיל תכלת תשנ"ז. ד"ר ישראל זיידרמן, "לחידוש מצות תכלת בציצית", תחומין ט', אלון שבות תשמ"ח. "הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו", המעין תשנ"ה. "מתי נגנזה התכלת?", בדד 3, אוניברסיטת בר אילן תשנ"ו. אברהם הכהן, "תכלת, מצוה בהתחדשותה" (תכלת בציצית לאור התגליות החדשות מאת הרב נחום לאם, מסורת: מתיר או מברר? זיהוי התכלת מאת הרב משה דוד טנדלר, דקדוקים בהטלת התכלת החדשה מאת הרב צבי שכתר), ישיבה

עוד נעיר, כי כיום מסכימים רוב החוקרים עם זיהויה של התכלת כארגמון קהה-קוצים,⁷ ואולם לא באנו במאמר זה לדון עפ"י דרכי המחקר, ואם נביא מדבריהם זהו רק בתור ידיעת המציאות וסייעתא לדברים ולא כהתבססות על דבריהם.

א. החיפוש אחר התכלת ומציאותו של החלזון בימינו

שאל המגיד מדובנא בספר המדות (שער הדעת פט"ז) מפני מה אין מחפשים אחר התכלת כמו שמחפשים ומהדרים אחר אתרוג, וכתב הטעם משום דקיי"ל שאין התכלת והלבן מעבבים זה את זה.⁸

עם זאת, בשנת תרמ"ז כתב האדמו"ר מראדזין, הרב גרשון חנוך ליינר, מאמר "שפוני טמוני חול" מתוך הנחה כי "ודאי ראוי ונכון בכל דור ודור לכל מי אשר יראת ה' נגעה בלבו, להתבונן ולשום לב לחפש עד מקום שידו מגעת, אולי יזכה ה' להיות ממזכי הרבים להחזיר עבודת עטרת תפארת התכלת לישראל" (מתוך ההקדמה). במאמר עצמו הוציא הסימנים הנמצאים בחלזון התכלת בדברי רז"ל. וכתב בסוף הקונטרס:

והנה אחרי אשר עזרנו השי"ת לברר הסימנים שעל ידם יוכר החלזון, ודברתי עם הרבה חכמי התורה וגדולי ישראל והסכימו לדברי, מצוה על כל מי שיש בכחו לחפש אחריו לזכות את ישראל במצוה זו הנשכחת מישראל זה כמה מאות שנים. וכל מי שיזכה בזה יתברך מה' א-להי ישראל.

האדמו"ר החל לחפש אחר התכלת והצביע על דיונון הרוקחים⁹ כמקור לצבע התכלת. כדרכה של תורה התפתח דיון מעמיק בנושא, ואחר שהגיעו אליו מכתבים רבים מתלמידי החכמים שבדור, כתב מאמר נוסף בשם "מאמר פתיל תכלת", וזו לשונו בהקדמתו:

הודות לה' השם נפשינו בחיים. הנה זה שנה אשר הוצאנו מאמרינו הקטן "שפוני טמוני חול" למען אראה מה יענה ישראל אודותיו. ומעתה היא עברו חלפו קיץ וחורף קור וחום, והנה הגיעוני הרבה חבילות תשובות בכתב ובעל פה מהרבה חכמי וגדולי ישראל. ובעזה"י מכולם לא היה אחד ששיג בשורש הענין, ורק בפרטים אחדים הקשו על דברי ושמתתי בפלפולם.

ועולה ככלל, כי על אף שבמשך דורות לא חיפשו אחר התכלת ונשכחה צביעתה בציצית, כאשר הלכו ובקשו למצוא החלזון - יש לדון לגופו של ענין אם זהו חלזון התכלת או לא, ואם זהו החלזון יש להטילו בציצית. וכן הסכימה דעת כל גדולי דורו של האדמו"ר

אוניברסיטה ניו יורק תשנ"ז. יהודה ראק, "הטלת תכלת בציצית", תחומין טז, אלון שבות תשנ"ו. הרב שלמה יעקב טייטלבוים, ספר "לולאות תכלת", פתיל תכלת, ירושלים תש"ס.

כנגד זיהוי התכלת כארגמון קהה קוצים: הרב יעקב אפשטיין, "לזיהוי תכלת בציצית", התורה והארץ ג', ירושלים תשמ"ז. הרב מנחם אדלר, "תכלת וארגמן", ירושלים תשנ"ט. הרב שלמה אבינר, עיטורי כהנים, סיון תשנ"ט. וראה עוד מאמרו של ד"ר י" קפלן, בכרך זה.

7. ראה בספר התכלת בפרק י: התכלת במחקר המדעי. עם זאת נראה כי עד היום לא נעשתה עבודה מקיפה ומספקת הכוללת את התחומים הרבים בהם נוגע מחקר התכלת, למן הארכיאולוגיה, דרך הזואולוגיה והכימיה עד לפילולוגיה לחקר הלשונות הקדומים של ספרי המדע.

8. מנחות לח, א. רמב"ם הל' ציצית א, ד. אולם ראה מאמרו של הרב שמואל אריאל בכרך זה, שהוכיח שהוא חובה.

9. מערכת: הרכיכות (חסרי חוליות) - Mollusca. מחלקת: ראשרגלים (דיונונאים) - Cephalopoda. הסוג: דיונון הרוקחים *Sepia officinalis*. ראה תיאורו בספר התכלת עמ' 161 ואילך.

מראדזין, שעל אף שחלקו עמו באשר לזיהויו שלו, לא חלקו על עצם האפשרות למצוא את החלזון.¹⁰

ויש להדגיש כי על אף שנשכחה מלאכת עשיית התכלת, אין הכוונה שחלזון התכלת איננו במציאות. וכן כתב הרדב"ז בתשובתו (ח"א סי' תרפה) גבי חלזון התכלת: והיינו שלא הוצרכו לומר בחלזון כאשר אמרו בתחש¹¹ לפי שהיה מצוי. ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירים אותו או שאין יודעים לצודו, גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטיס הנקרא בערבי ניל, וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ. ועולה בביאור מדבריו, כי לא היתה גניזה בתכלת מן השמים שלא יהיה במציאות בעולם. וכן פשטות לשון הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב) "ובים המלח הוא מצוי", ומשמע קצת כי עכשיו הוא מצוי ולא רק היה מצוי. גם המהרי"ל (שו"ת החדשות סי' ה) כתב לאסור גם בימינו להטיל ציצית בבגד של פשתן - "וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו שיהא תכלת מצוי, כ"ש למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימניו, בקל היה לעשות תכלת". וכן בשו"ת חמדת-שלמה כתב הרב:¹² "אף בתכלת אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזמן הזה."

אם כן פשוט, שהחלזון ממנו הפיקו את צבע התכלת קיים גם בזמננו, אלא שנשכח איזה חלזון הוא וכיצד צובעים ממנו תכלת.

ב. החילוק בין סימנים דאורייתא וסימנים דרבנן¹³

כתב הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות (תרגום הר"י קאפח עמ' ט-י): והנה זה יסוד צריך שתדענו. והוא, שהפירושים המקובלים ממשא אין בהם מחלוקת כלל... לא מצאנו מחלוקת במה שאמר הכתוב פרי עץ הדר שאחד אמר שהוא האתרוג, ואחר אמר שהוא הפריש או הרמון או זולתם. גם לא מצאנו מחלוקת בעץ עבות שהוא ההדס... וכן כל כיוצא בזה בכל המצות אין בהן מחלוקת, לפי שהם פירושים מקובלים ממשא, ועליהם ועל כיוצא בהם אמרו: כל התורה כולה נאמרו כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני... אלא

10. ה"ר ישראל יהושע אבד"ק קוטנא (שו"ת ישועות-מלכו סי' ב), ה"ר יצחק אלחנן מקאוונא (ראה מכתבו הנדפס בהקדמה ל"עין התכלת"), בעל "בית הלוי" מבריסק (ראה שם בהקדמה, ולהלן בחלק התשובות) ורבי לייבלי איג'ר (מאמר חידוש התכלת, בני ברק תשנ"ט, עפ"י הרב שלמה יוסף אנגלארד). היו גם רבנים ששמו את פתיל התכלת שגילה האדמו"ר מראדזין, ובהם ה"ר עקיבא יוסף שלזינגר מירושלים (בעל לב העברי. פרסם שורת מאמרים תורניים בירחון "תל תלפיות" שיצא לאור בוויצן, הונגריה, בהם הוא מרצה בזכות חידוש מצות התכלת. וכן כתב לאדמו"ר מראדזין כי ה"ר יהושע לייב מבריסק וה"ר שמואל סלנט הסכימו ג"כ בגוף ההלכה, שאין מקום להסתפק לפטור מקיום המצוה). וה"ר שלום מרדכי הכהן אבד"ק ברעזאן (המהרש"ם, שאף ביקש בצוואתו, הנדפסת בתחילת ספרו "תכלת מרדכי" עה"ת, שיקברוהו באותה טלית עם תכלת שלבש בחייו).

11. "לפי שעה נדמין לו למשה ועשה ממנו משכן ונגנז" - שבת כח, ב.

12. אה"ע ט, כג. והביאו גם בתשובות ברית-אברהם (אה"ע מו, ה).

13. להלן נדון באפשרות לחדש מצוה שפסקו מלקיימה ואין עליה מסורת, אנו נסתמך על החילוק בין סימנים דאורייתא שהם גורמי הדין וסימנים דרבנן שהם רק תיאור המציאות, ונראה מדברי הפוסקים כי ניתן לחדש מצוה על פי גורמי הדין גם אם נפסקה המסורת על קיומה. הצעה זו העלה הרב שבתי אברהם הכהן רפפורט במאמרו "זיהוי, מסורת וסימנים בתכלת", בנוגע לחידוש מצות התכלת. אחרים דרכו בדרך אחרת בבואם לדון בחידוש המצוה, ויש שרצו לומר כי אף ניתן לסמוך בזה על דברי המחקר שלא בסימנים, שכן דומה הדבר לטביעות עין המועילה גם כאשר אין סימנים, והבוחר יבחר.

שאע"פ שהם קבלה ממשלה לא אמרו בהן הלכה למשה מסיני, שאין לנו אומרים פרי עץ הדר הוא אתרוג הלכה למשה מסיני, או חובל בחברו משלם לו ממון הלכה למשה מסיני, לפי שכבר קדם שהכלל אצלינו כל הפירושים כולם קבלה ממשלה ויש להם כמו שאמרנו רמזים במקרא, או שנלמדים באחת מן המדות.

אמנם, כאשר נעלמה המסורת מדבר מסויים, דנו הפוסקים האם ניתן לקבוע על פי סימנים מהו אותו דבר. למשל, סימני בהמות ודגים נאמרו מן התורה,¹⁴ אבל סימני עוף טהור לא נתפרש מן התורה, אלא מנה מנין טמאים בלבד ושאר מיני העוף מותרין... כל מי שהוא בקי במינין אלו ובשמותיהן הרי זה אוכל עוף שאינו מהם ואינו צריך בדיקה, ועוף טהור נאכל במסורת, והוא שיהיה דבר פשוט באותו מקום שזה עוף טהור.¹⁵

ועל אף שנתנו חז"ל סימנים לעופות הטהורים - "כל עוף הדורס טמא. כל שיש לו אצבע יתירה וזפק וקורקבנו נקלף טהור"¹⁶ - אין סומכים עליהם ללא מסורת, כדאיתא בגמרא (חולין סב, ב): "אמר רב פפא: תרנגולא דאגמא אסירא, תרנגולתא דאגמא שריא. וסימנך עמוני ולא עמונית. דרש מרימר: תרנגולתא דאגמא אסירא - חזויה דדרסה ואכלה, והיינו גירותא." וכתב רש"י: "חזויה דדרסה ואכלה - ראוה חכמים שדורסת ואוכלת... ומתוך שאין לנו בקיאים בהם נראה לי דעוף הבא לפנינו יש לומר שמא ידרוס, דהא הך תרנגולתא דאגמא היו מחזיקין בטהורה, ולאחר זמן ראוה שדורסת ואין עוף נאכל לנו אלא במסורת - עוף שמסרו לנו אבותינו בטהור, ושלא מסרו לנו יש לחוש. ובמסורת יש לנו לסמוך כדאמר לקמן שעוף טהור נאכל במסורת." וכן נפסק בראשונים ובשו"ע¹⁷: "ואף על פי שיש לו ג' סימנים אלו אין לאכלו, לפי שאנו חוששין שמא הוא דורס, אלא א"כ יש להם מסורת שמסרו להם אבותיהם שהוא טהור."

לעומת זאת, כאשר נשאל רבי יהודה בן הרא"ש אם צריך מסורת בשביל להתיר דגים שיש בהם את סימני התורה - סנפיר וקשקשת - השיב (שו"ת זכרון יהודה סי' לב):

שאלה: ילמדני מרי מביאין לכאן דג ששמו לינסיראה, ונוהגין בו איסור ויש לו סנפיר, ושמעתי כי ר' שאול ז"ל בדקו ומצא בו סנפיר וקשקשת והתירו, ואעפ"כ נוהגין בו איסור, ואני בדקתי ומצאתי לו קשקשת אע"פ שאינה נראית לכאורה לאחר שנתבשר, שוב שריתיו במים ואז נראית בטוב, הודיעני אם יראה לך להתירו כיון שיש בו סנפיר וקשקשת, כי למדתנו רבינו עוף טהור נאכל במסורת, אבל דג אני סבור שאין צריך מסורת, כיון שמפורש סימניו בתורה. הנני שולח דג אחד מהם ואתה בחסדך תצוה לבדקו והודיעני מה יראה לך בו, ותצוה ליתן תשובה לזה הרגלי מיד, ואין להאריך. ושלוס כנפש עבדך צעיר תלמידך אשר הקטן בן אחיך ר' שלמה ז"ל.

תשובה: דבר פשוט הוא שהדג שימצא בו האדם קשקשת שהוא מותר ואין צריך לזה מסורת, כמו הנהו עובדי דפ"ב דעבודה זרה (לט-מ). והדג שרו אותו במים ובדקו אותו בסכין שלמה בני ואמו וקצת מן התלמידים, ואמרו שמצאו לו קשקשת.

14. ראה חולין נט, א: "סימני בהמה וחיה נאמרו מן התורה וסימני העוף לא נאמרו...".

15. רמב"ם הל' מאכלות אסורות א, טו, עפ"י הגמרא (חולין סג, ב): "א"ר יצחק: עוף טהור נאכל במסורת, נאמן הצייד לומר עוף זה טהור מסר לי רבי. א"ר יוחנן: והוא שבקי בהן ובשמותיהן."

16. חולין נט, א. נפסק ברמב"ם א, טז, שדי באחד משלש הסימנים אם אינו דורס, ובשו"ע יו"ד פב, א פסק כשאר ראשונים שצריך את כל שלש הסימנים.

17. יו"ד פב, א. וכך פסק בשו"ת הרא"ש כ, כ על מין עוף חדש שבא לפניו.

אם כן מוכת, כי אם אזלינן בתר הסימנים דאורייתא שמגדירים את הדבר - אין צריך מסורת עליו.

ועולה כי ישנו חילוק בין סימנים דאורייתא לסימנים דרבנן, בהליכה אחר הסימנים דרבנן לא ניתן לחדש דבר ללא מסורת, מה שאין כן בסימנים דאורייתא. והחילוק בין השנים פשוט - הסימנים דאורייתא הם גורמי הדין, ואם הסימנים מתקיימים הרי שלדבר זה נתכוונה תורה. בעוד שסימנים דרבנן הם תיאור של חכמים מתוך התבוננות בדברים שהיה קים להו במסורת כי עליהם דברה התורה, וממילא אף אם מתקיימים הסימנים אין בכך הוכחה גמורה¹⁸. וכגון בעופות, כיון שאין אלו סימנים המגדירים את העוף הטהור, שכן מן התורה כל עוף שאינו ממין העופות הטמאים הריהו טהור, אלא שתיארו חכמים סימנים חיצוניים לעופות הטהורים על פי העופות שראו, אם כן אין לנו לסמוך על שיקול דעתנו להכריע איזה עוף אינו דורס, דייתכן שכוונתם בתיאור "שאינו דורס" שלא שייכת בו שום דריסה בעולם וכד', ודבר זה אי אפשר לבדוק.¹⁹

ועל בסיס חילוק זה דן החתם-סופר²⁰ בענין האתרוגים המורכבים, ואמר כי לכאורה יש להתירם כיוון שהסימן דאורייתא היחיד הוא "טעם עצו ופריו שוה" וכל שמקיים סימן זה הוא אתרוג בודאי. ועולה בביאור מדבריו כי גם כאשר נפסקה מסורת בקיום מצוה ניתן לילך אחר סימנים שהם גורמי הדין, והם הנקראים סימנים דאורייתא אף אם אינם מפורשים בתורה שבכתב אלא הם קבלה מרבתינו בעלי המסורה, ובאופן זה ניתן אף לסמוך על שיקול הדעת בהבנת גורמי הדין. ורק למסקנה הביא מתשובת מהר"מ אלשיך שישנו סימן דאורייתא נוסף והוא שיהא מפרי עץ הנקרא "הדר" ולא לימון, ולכך על אף שהאתרוג מורכב בלימון וקליפתו רחבה כך שטעם עצו ופריו שוה לא יהיה הפרי כשר באם הוא מורכב.²¹

18. כפי שרואים שנפסק לא לסמוך על סימנים דרבנן בסימני ביצים (חולין סד, א), עוברי דגים (תה"ב הארוך בית שלישי שער ראשון) ובאתרוגים להבחין בין מורכב לשאינו מורכב (שו"ת חתם-סופר קובץ תשובות ס"י כה).

19. דוגמא נוספת לכך שלא הולכים אחר סימנים דרבנן ללא מסורת היא ממה שנתנו חכמים בחגבים שלשה סימני טהרה: "כל שיש לו ארבע רגלים, וארבע כנפים, וקרצולים, וכנפיו חופין את רובו, רבי יוסי אומר: ושמו חגב" (חולין נט, א). ונפסק בשו"ע (יו"ד פה, א): "ואע"פ שיש בו כל הסימנים הללו אינו מותר אלא אם כן שמו חגב, או שיש להם מסורת ששמו חגב", ועיקרה של המסורת הוא שנהגו לאכול בעל חיים זה (שו"ת יכין ובעוז ח"א ס"י סד).

20. ח"א (או"ח) ס"י רז. וראה גם שו"ת חתם-סופר קובץ תשובות ס"י כה.

21. משום חשיבות הדברים והדקדוק בלשונו, ראינו להביא את עיקרי הדברים:

"וכעת זיכני הי"ת ולמדתי פרק לולב הגזול בשיבה, עיינתי בי טפי, ושם [סוכה לה, א] נאמר: פרי עץ הדר שטעם עצו ופריו שווים. וכתב "כפות תמרים" הרי לימונים וכו' פירות חמוצים כאלו טעם עצו ופריו שוה, כי הרב המחבר ההוא הי' בקי בהם ובשמותיהם, ותירץ כי כל אלו הפירות הקליפה קצרה ודקה ועיקור הפרי הוא התוך היינו העסיס והגרעינים כמו בלימונים ומאראנסיס [בלימונים ותפוחי זהב] וכדומה, וא"כ אין טעם עצו שוה הפרי שהוא התוך אלא טעם עצו שוה לקליפת הפרי שהוא הטפל לפרי ולא לפרי עצמו, משא"כ אתרוג שהתוך הוא הטפל והוא קצר ונזרק, וקליפתו הרחבה והעבה היא הנאכלת והוא עיקר הפרי נמצא טעם עצו ופריו שוה, אלו דבריו ודברי אלקים חיים המה, וזכינו לדין שאך רק זה הסימן הוא סימן מובהק דאורייתא, לומר, כל שלא נמצא כן איננו עצו ופריו שוה ופסול בודאי.

ואמנם אם נמצא כן היה לכאורה נראה שודאי הוא אתרוג על כל פנים שהרי לא מצאו בש"ס שום פרי בעולם שיהי עצו ופריו שוה חוץ מאתרוג ופלפלין, וע"ש בתוס' לה, א ד"ה ללמדך וכו' וע"ש לב, ב בגמ' ענף עץ עבות שטעם עצו ופריו שוה, צ"ל לא מינכר לקיחתו כמו פלפלין, מ"מ מבואר שאין שום פרי הגדל באילן שמינכר לקיחתו שיהי טעם עצו ופריו שוה אלא אתרוג, ופירוש טעם עצו ופריו שוה היינו שקליפתו רחבה, דאי לאו הכי כל פירות החמוצים טעם עצו ופריו שוה, לפ"ז אם אנו מוצאים פרי חמוץ שקליפתו רחבה ותוכו קצר הרי זה אתרוג לכאורה:

ג. הסימנים מן התורה לתכלת של מצוה

אם כן, בבואנו לבקש אחר התכלת, ראשית עלינו לברר מהי ה"תכלת" בתורה, ומהם הסימנים דאורייתא לתכלת. רק לאחר מכן נוכל לדון אם יכולים אנו לשוב ולקיים את המצוה.

מלשון הרמב"ם²² נראה כי משמעות ה"תכלת" בתורה היא התוצר הסופי - צמר הצבוע בכחול: "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול". וניתן להוסיף להבנה זו את דברי הגמרא (יבמות ד, ב) "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש כיתנא, תכלת עמרא הוא", ומשמעותה כי התכלת הוא הצמר הצבוע.²³ ובתוספתא²⁴ מצאנו תנאי לדבר: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה", ואם כן לא כל צמר הצבוע בתכלת כשר, אלא זה הצבוע בחלזון,²⁵ וכן פסק הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב) "כיצד צובעין תכלת של ציצית ... ואחר כך מביאין דם חלזון ..."²⁶. עם זאת, מרש"י בכמה מקומות²⁷ משמע כי צבע התכלת בהגדרתו הוא מן החלזון, ואיננו רק הצמר הצבוע בכחול.

אמנם בתשו' מהר"ם אלשיך ס"י קי כתב בפסול המורכבים... כיון שילדה בטלה בזקנה הרי איננו פרי של עץ הנקרא הדר אלא פרי של עץ הנקרא לימוני, והתורה אמרה פרי עץ הדר, והכא שילדה בטלה בזקנה נקרא העץ וגם היחור על שם זקנה והוא פרי עץ לימונים, אלו דבריו ז"ל. והמובן ממנו, אתרוג בלימוני אפילו יהיה הקליפה רחבה באופן שיהיה טעם עצו ופריו שוה, מ"מ פסול מטעם שאיננו פרי של עץ הנקרא הדר, ואם לימוני מורכב באתרוג ובטלה לימוני באתרוג והוא לימוני פרי של עץ הדר, מ"מ אין טעם עצו ופריו שוה בקליפה דקה, ועיקר הפרי הוא התוך, דתרתוי בעי שיהי טעם עצו ופריו שוה וגם יהי פרי של עץ הדר, נמצא לפ"ז נפל פיתא בבירא שאיננו מועיל זה הסימן להכשירו בלא מסורת, כי אולי מורכב הוא ואיננו פרי של עץ הדר...".

22. הל' ציצית ב, א. וכן משמע שם א, ב: "ולוקחין חוט צמר שנצבע כעין הרקיע וכורכין אותו על הענף, וחוט זה הוא הנקרא תכלת."

23. נראה כי עפ"י נוכל להבין דברי הרמב"ם בהל' כלי המקדש ח, יג: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכחול, הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום, ותולעת השני הוא הצמר הצבוע בתולעת." קשה על הרמב"ם מה החילוק בין התכלת והארגמן לשני תולעת, ומדוע חילק הרמב"ם ולא כתב שהתכלת הוא צמר צבוע בחלזון, והארגמן גם כן הוא צמר צבוע מנבל חיים, ותולעת שני הוא הצמר הצבוע בתולעת. ונראה כי כוונתו לומר, שהגדרת תכלת וארגמן בתורה הוא צבע הצמר, ורק בשני-תולעת הגדירה התורה בפירוש את הצבע עפ"י מוצאו.

24. תוספתא מנחות פ"ט ה"ו. וראה במנחות מ, ב: הא תכילתא היכי צביעתו לה, אמר ליה: מייתנין דם חלזון כו'. ובדף מד, א: "חלזון זהו כו' ובדמו צובעין תכלת."

25. ואין להקשות מה מקום לקפידא זו, שכן בתוספתא שם ה"ח אמרו: "מנורה אינה כשרה אלא מן העשת (גוש זהב), עשאה מן הגרוטאות (שברי כלי זהב) פסולה". ועל אף שאין הבדל בין זהב שעשו ממנו כלים לזהב שלא נעשו בו כלים מעולם, הקפידה תורה דווקא על זהב מן הגוש. וכך גם בתכלת, על אף שאין הבדל בין תכלת הבאה מן החלזון לתכלת מן הצומח, הקפידה התורה דווקא על תכלת מן החלזון.

26. אמנם, בעל תפארת-ישראל נוטה לומר (בהקדמתו לסדר מועד), כי מן הדין מותר לצבוע תכלת שלא מן החלזון, ובתנאי שהצבע יהיה עמיד, כיון שעל בגדי כהונה כתב הרמב"ם (הל' כלי המקדש ח, יג) רק הגדרה זו על התכלת ולא הוסיף כי צובעים אותה מן החלזון. אלא שכבר העיר עליו האדמו"ר מראדזין דאישתמיטתיה תוספתא זו (שפוני טמוני חול, הטענה השנית). ובערוך השלחן העתיד (הל' כלי המקדש כ, ה) כתב, דבאמת בבגדי כהונה לא בעינן דווקא מן החלזון, ורק בציצית בעינן תכלת מן החלזון. וכן כתב בשו"ת אבני נזר או"ח ח"א טו, ט. ואמנם, ר' אברהם בן הרמב"ם כתב גם על בגדי כהונה (שמות כה, ד) "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו, כמו שביארתו הקבלה בתכלת של ציצית."

27. שמות כה, ד: צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירוק. במדבר טו, לח: תכלת - צבע ירוק של חלזון. בבא מציעא טא, ב: צבע הדומה לתכלת, ורחמנא אמר (במדבר טו) פתיל תכלת, ותכלת דמיו יקרים, שצבוע בדם חלזון

על כל פנים, עלה בידינו כי יש שני סימנים דאורייתא לתכלת של מצוה :
 1. צבע התכלת ;
 2. צבע הבא דווקא מן החלזון.

סימנים אלו הם גורמי הדין - סימנים דאורייתא - ומגדירים הם מהי התכלת. ואם דנים אנו על פי סימנים אלו, לא תעמוד עוד כנגדנו שאלת הזיהוי וההתאמה, ולא נזדקק להוכחות ואומדנות חיצוניות, משום שסימנים מן התורה הם גורמי הדין, וזוהי התכלת בוודאי. כך, אין אנו נזקקים לסימנים דרבנן ולאומדנא, שלא נוכל לילך אחריהם בלי מסורת²⁸, ורק לאחר שנמצא את התכלת הבא מן החלזון נוכל לראות כיצד מתאימים לחלזון התיאורים השונים בדברי חז"ל, משום שסימנים דרבנן אלו הם תיאור המציאות, ובודאי אם נדע את המציאות נוכל להתאים אליה את הסימנים.

ד. צבע התכלת והצורך במסורת לידיעת הגוון המדויק

באשר לצבע התכלת פסק הרמב"ם (הל' ציצית ב,א): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך²⁹ שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע." ומטעם זה, על אף שזיהוי התכלת עם הצבע המופק מהארגמן הוא זיהוי שהיה מקובל אצל החוקרים כבר לפני שנים רבות, כאשר חכמי ישראל באו לדון בענין התכלת הם לא קיבלו הנחה זו, כיון שהצבע שהופק מן הארגמן היה סגול³⁰, בניגוד למסורת ישראל שהתכלת הוא בצבע כחול³¹, וכאשר בא האדמו"ר מראדזין לתור

- שאינו עולה מן היס אלא אחת לשבעים שנה. יוער כי "ירוק" בלשון הראשונים כולל את קשת הצבעים מן הכחול עד הצהוב, והמפרשו כירוק שבימינו טועה טענות סמנטית. והאריך בזה הרב הרצוג, "ההד" י, יט.
28. דוגמא נפלאה לבעייתיות שבהליכה אחר סימנים דרבנן, היא גם כן מנושא התכלת. האדמו"ר מראדזין הצביע על דיונון הרוקחים כמקור לצבע התכלת. הלומד בספריו מתפעל כיצד הוציא מדברי רז"ל עשרה סימנים המתאים את החלזון עוד בטרם נתקל בו, ולאחר מכן התאים את הסימנים לחלזון שמצא, ובתוספת סממנים לדיו הגיע לצבע כחול. אמנם, בשנת תרע"ג שלח הרב הרצוג לבדיקה כימית את הצבע, והתברר כי הצבע שהופק הוא צבע הקרוי "כחול פרוסי", שאינו אלא מלח ציאניד של ברזל. ניתן להכין כחול פרוסי מכל חומר מן החי במקום דיונון, ואף ישירות מברזל וציאניד ללא מקור טבעי כלשהו (ראה ספר התכלת עמ' 414). במילים אחרות, לאחר תהליך הכנת הצבע - אין צורך בחלזון שבביל שיווצר הצבע, ואם כן, אין זו התכלת הכשרה לציצית, כיוון שאינה באה מן החלזון. עוד יש להעיר, כי גוון "הכחול הפרוסי" שונה מגוון התכלת, כפי שנוכיח להלן, וכל רואה יכול להבחין ביניהם.
29. בנגעים פ"א מ"ב פירש הרמב"ם "פתוך הוא המראה המעורב מן הלובן והאדמומית כו", וא"כ כוונתו לצבע תכלת כפי שאנו קוראים לו בימינו - מראה כחול בהיר (יש מי שרצה ללמוד כי "פתוך" הוא דווקא מעורב באדום, ועפ"י זה הכחול הפתוך באדום הוא סגול, אך בכמה מדרשים מוכח שלשון "פתוך" פירושו מעורב סתם, כגון גבי כלאים ושעטנז, ראה מדרש תנאים דברים כב, ועוד).
30. וחשוב לציין כי הרב יאיר חיים בכרך (בעל שו"ת חוות-יאיר) במקור-חיים (ס"י יח עמ' צט) כתב: "בחידיושים כתבתי שדם חלזון שבו צבעו תכלת אינו בלוי"א (כחול) רק צבע פורפר (סגול) שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר."
31. וכך כתב הרב ישראל ליפשיץ בהקדמה לפירוש המשניות שלו, תפארת-ישראל על סדר מועד: קופת הרוכלים - כללי בגדי קדש של כהונה, תכלת: "בערוך ערך חלזון השלישי הביא המדרש ויהי בשלח, שהחלזון הוא ברי' שיש לו נרתק על גביו, א"כ הוא (מושעל קרעטהע), וכעין זה כ' געזעניוס, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקראת (פורפור שנעקקע), וצובעין מדמו (פורפור בלויא - סגול) נוטה לפיאלעט, וכתב עוד שנמצא בים האמצעי והקליפה שגילה על הבריה היא צבעו (בלויא - כחול), עכ"ל. הנה גם במה שכי' שנמצאת בים הגדול הוא אמת כך הביאו חז"ל, וכלעיל. אמנם במ"ש שבדם החומט צובעין (פורפור בלויא), דהיינו (דונקעל בלויא), בזה לא נשמע לו, דעל כרחך זה שלא כקבלתינו, דהרי חז"ל אמרו תכלת דומה לרקיע, וכך כי הרמב"ם שהבאנו שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש, והיינו (העלעס היממעל בלויא), ועל כרחך אותו שבלול שהזכיר געזעניוס, אחר הוא בל חזה שמש."

אחר חלוון התכלת, אף שידע על זיהוי זה של החוקרים,³² לא הצביע על חלוון זה כחלוון התכלת.

ועדיין יש מקום לבירור, משום שגם אם קבלנו במסורת כי צבע התכלת הוא כחול, הרי שבכחול עצמו ישנם כמה גוונים, וכיצד נדע להבחין איזהו הכחול אליו נתכוונה תורה. ואין הנידון מצד בהירות הצבע או כהותו, שכן דבר זה משתנה לפי כמות הצבע בה צובעים את גיזת הצמר, ואף אם נחלקו הראשונים אם צבע התכלת הוא כחול כהה או בהיר³³ - לא מצאנו בהלכה שהבהירות מעכבת, וקשה גם לקבוע את הגבול לכך. ואולם, גם בכחול עצמו ישנם גוונים שונים, ולא כל הכחולים שונים, והיאך נדע מהו צבע התכלת. וכשם שבהלכות נגעים מצאנו "מראות נגעים שנים שהם ארבע"³⁴, ועל אף שמראה הנגעים לבן הוא, הרי שישנם שני גוונים של לבן, גם בכחול ישנם כמה גוונים, ועלינו לברר איזה גוון כחול הוא התכלת.³⁵

וכך טען הרמ"מ כשר (תורה-שלמה פר' תרומה מילואים סי' ג) בבואו לכתוב על התכלת בזמן הזה, ש"דבר התלוי במראה אי אפשר ללמוד מתוך הספר וצריך שימוש, וכיון שנפסקה פעם - שוב אי אפשר לחדשה". ודימה זה למש"כ הראב"ד גבי נגעים³⁶: "ולמדנו, אע"פ שהוא תלמיד ותיק ויודע ומבין את הכל, דמדעתו אינו רשאי לעשות מעשה בהם אלא על ידי פתיחת רבו", ומטעם זה ביאר מדוע נתבטלה טומאת מצורע בזמן הזה.³⁷

וכנגד - הר"מ טוקצינסקי, שעורר על בנין המקדש בזמן הזה, ושאלה זו עמדה במרכז דינו על התכלת בבגדי כהונה (עיר הקדש והמקדש ח"ה עמ' נד-נה), שאל את הרב הרצוג: "כי לוא אפילו יהא שנדע מציאות החלוון, אבל כל עיקר הקושי הוא מאי ידיעת מראה התכלת ולדעת לצבעה בשעור מראהו."

32. וכבר במאמרו הראשון, "שפוני טמוני חול", הביא את דברי תפארת-ישראל, והעיר "שדבר נכונה כמצוה וכחובה למידחי שיחה בטלה שלהם".

33. במקורות להלן משמע שהתכלת הוא כחול כהה: בספרי פרשת שלח "תכלת על שם שנתכלו המצרים בבכורות שנא' ויהי חצי הלילה כו" ד"א על שם שכלו המצרים בים", וכן הביא ברש"י במדבר טו, מא בשם ר' משה הדרשן וסיים "וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב", ובפירוש המיוחס לרוקח בפרשת תרומה כתב כי "תכלת הוא צמר צבוע קרובה לשחרות", והרמב"ן כתב בפירושו עה"ת במדבר טו, לא: "גם הגוון תכלית המראות, כי בריחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת". בזהר מוזכרת התכלת ג"כ כצבע כהה (זח"ג רכז, א) ותכלית כל הגוונים (זח"ב רלה, ב). לעומתם, שיטת הרמב"ם כנ"ל שהוא כחול בהיר, וכן כתב בנו ר' אברהם בפירוש שמות כה, ד: "ותכלת, צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור, בין הכחול העמוק והלובן". אמנם, ראה ברמב"ם מהד' הרב קאפח הל' ציצית פ"ב הערות ב, ו שכתב כי גם לדעת הרמב"ם צבע התכלת הוא כחול כהה, וזו כוונתו במה שכתב כי ניתן לצבוע כעין הרקיע באסטיס או בשאר מינים המשחירים.

34. נגעים פ"א מ"א. וראה פירש"י שבת ב, ב.

35. וזו לשון הרמב"ם בפיה"מ מנחות פ"ד מ"א (תרגום הר"י קאפח): "וחוט זה נקרא תכלת, והוא אמרו ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, ואינו אצלינו היום לפי שאין אנו יודעים צביעתו, לפי שאין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא תכלות מסויימת שאינה היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו". ומפורש בדבריו שלא כל כחול הוא תכלת, ואין התכלות מצויה היום לפי שאיננו יודעים צביעתו. ונראה בכוונת דבריו כי אמנם יודעים אנו את הגוון, כפי שנראה להלן, מצד הדמיון לקלא-אילן ולאיסטיס, ואולם אין אנו יודעים לצבוע גוון כזה מן החלוון, ואם אנו צובעים בגוון אחר אין זו התכלת, לפי שאין כל גוון כחול נקרא תכלת.

36. בפירושו לתורת כהנים, מצורע, פרשתא ז, טז, עפ"י דברי הירושלמי חגיגה פ"ב ה"א.

37. ראה שו"ת ריעב"ץ ס"י קלו-קלח שעורר על כך.

אם כן, עוד בטרם ניגש לבדוק אם נוכל להכריע מהו חלזון התכלת, הרי שיש לדעת איזה צבע מחפשים. ולא די לנו במראה הכללי של צבע כחול, אלא יש לדעת מהו הגוון המדויק של התכלת, ודבר זה הוא המעכב המרכזי בזיהוי התכלת, שכן לא ניתן להכריע על צבע ומראה בלא מסורת.³⁸

ה. זהות התכלת עם הקלא אילן כמסורת לגוון התכלת

אמנם, בכמה מקומות מופיע כי הקלא-אילן הוא זיוף טוב לתכלת - "אמר הקב"ה: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא שעתידי ליפרע... וממי שתולה קלא-אילן בגדו ואומר תכלת הוא."³⁹ אם כן, אין ביכולת האדם להבחין במראה עיניו בין הקלא-אילן למראה התכלת.⁴⁰ ועל כן נראה כי אם נדע מהו גוון הקלא-אילן ניתן לומר כי בידינו מסורת על גוון התכלת.

בראשונים מופיעים שני צמחים היכולים להיות זיוף לצבע התכלת. הערוך,⁴¹ שכל דבריו הם דברי קבלת הר"ח מן הגאונים, תרגם קלא אילן לאינדיגו, או אינדיקו. והרמב"ם (הל' ציצית ב,א) כתב: "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באיסטיס⁴² או בשחור⁴³ או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית." האיסיטיס מוזכר בכמה מקומות בחז"ל (שבת פ"ט מ"ה, מגילה פ"ד מ"ז ועוד) כמין צמח שצובעים בו כחול, ומוכח מהרמב"ם כי גם גוון האיסיטיס זהה לכחול של התכלת.⁴⁴

38. וראה בשו"ת בשמים-ראש (סי' רמד) שהביא טיעון זה כנגד זיהוי התכלת אחר שנפסקה המסורת, וז"ל: "מקורב נמצא אצלנו דג קטן אחד משונה בתבניתו וצורתו ויש לו סנפיר וקשקשים קטנים. והמוצאים אותו חקרו בכל ענינו, וגם דמו הנה נדרש, ומראהו כירק השדה המצויב או כאומרגדון, ונפל בית יד של אישה אחת לתוך הרוטב והוציאה, והנה ירקותו ממש כמראה הרקיע ביו' החו' כאשר האויר צלול מאוד. ועתה הודיעני אדוני מורי אם אולי זה הוא חלזון האמור בתלמוד...". והשיב לו שצריכים דוקא חלזון בקבלה איש מפי איש שידעו איך נעשה, "ישאי אפשר להשוות עין הצבע על פי האמור בספר עד תכלית". אמנם ידוע כי ישנם בשו"ת זה תשובות מזוייפות (בספר התכלת עמ' 134 הביא את רשימת המאמרים המרכזים את החומר ביחס לספר ומהדירו), ואם כן אין ליחס תשובה זו דווקא להרא"ש.

39. ברא מציעא סא, ב. וכן אמרו במנחות מ, א: "גזירה משום קלא-אילן".

40. וראה עוד במנחות מא, ב. "טלית שכולה תכלת - כל מיני צבעונין פוטרין בה (רש"י: לשום לבן), חוץ מקלא אילן", ופירש רש"י דחיישינן שמא יקח מטלית זו ויטיל בטלית אחרת לשם תכלת, "ל"א ועיקר: חוץ מקלא אילן, דהא אשני מראות שבה קפדינן, ואלו מראיהן שוין". וכיוון שהביטוי "מראות" לקוח מ"מראות נגעים" מוכח כי אף הגוון של התכלת והקלא-אילן זהים ולא רק הצבע. וראה ספרי סוף פרשת שלח.

41. בערך קלא אילן. הביא גם בנמוקי-יוסף ברא מציעא לד, א בדפה"ר.

42. הרמב"ם בפירוש המשניות תרגם את המילה איסיטיס - נילג (כלאים פ"ב מ"ה). שביעית פ"ז מ"א. שבת פ"ט מ"ה. ובתרגומים הקדמונים של פיה"מ נדפס: הוא הצבע שצובעין בו התכלת, וכן: והוא דבר שצובעין בו כעין הרקיע. אך העיר הרב קאפח כי אין זה מגוף התרגום). וכך כתב בתשובת רב עמרם גאון (גאוניקה ח"ב עמ' 333) "קלא אילן - לילג ולשון ערבי ניל". וכן כתב הר"ח בפירושו לבבא קמא צג, ב (נדפס בסוף אוצר הגאונים לב"ק) "קלא אילן פ"י בלשון ישמעאל פילג". וכן הוא בשו"ת הרדב"ז ח"א סי' תרפה.

43. ושמעתי מי שפירש שה"שחור" בדברי הרמב"ם הוא האינדיקו, ובלשונו אכן מסתבר שאין הכוונה לצבע, אלא למין הצובע.

44. וכן מוכח משו"ת הרדב"ז ח"א סי' תרפה.

צמחים אלו, האיסיטיס והאינדיקו, ידועים לנו גם כיום.⁴⁵ ובאמת, הציבען מן האיסיטיס הוא הציבען מן האינדיגו - אינדיגוטין. ועולה מכך, כי בידינו מסורת גם על הגוון הכחול המדויק של התכלת - צבע כחול בגוון האיסיטיס והאינדיגו.⁴⁶

וכך כתב גם הרב הרצוג לרי"מ טוקצינסקי, וקבל את דבריו (עיר הקדש והמקדש ח"ה עמ' נט):

את המראה האמיתי של התכלת אפשר לדעת מתוך כך שבקלא אילן היו מזוייפים את התכלת, וקלא אילן הוא הצבע ההודי הנקרא "אינדיגו", ומוזה יש אצלי דוגמא שקבלתי לפני קרוב לארבעים שנה, מבית עשיית הצבעים הכי מפורסם בעולם "פבריק די גובלין" בפאריס ... ומכיון שקבלתי התמונה של צבע קלא האילן, תו אם ימצא בידינו החלזון נוכל לעשות בעז"ה כמתכונת המראה ההוא בחלזון ובסממנים.

ו. מהו החלזון

מאחר שידועים לנו מהו צבע התכלת, מוטל עלינו עוד הבירור בשאלה מהו חלזון, שכן "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון" (תוספתא מנחות פ"ט ה"ו).

מדברי חז"ל ברור כי השם "חלזון" משמש בלשונם באותה המשמעות כבימינו, זהו שם כללי לרכיכות בעלי נרתיק, ואין זה שם של בעל חיים פרטי. וכך אמרו במדרש (דברים רבה ז, יא ובכ"מ): "החלזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו". ובגמרא⁴⁷ הוכיחו מן החלזונות היוצאים אחר הגשם על תחיית המתים: "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". וכן מוכח מלשון הגמרא (ע"ז

45. איסיטיס הצבעים - *Isatis Tinctoria*. ניל הצבעים (הצמח ההודי) - *Indigofera Tinctoria*. האיסיטיס היה הצמח האירופי ומקורו בדרום רוסיה, האינדיקו הגיע מארצות המזרח, ואמנם בימי הביניים החרמו האירופאים את האינדיקו משום שהזיק לכלכלתם. יש להעיר, שכיוון ששני הצמחים מפקים צבע זהה, לא בהכרח הבחינו בנייהם, ויש מי שקרא לאיסיטיס אינדיגו (ראה כלאים פ"ב מ"ה ברע"ב). וייתכן גם שמה שכתב הרדב"ז דמצאו דרך שלא יעבור הצבע אפילו על ידי גיהוץ, הוא במה שהתחילו להשתמש באינדיקו במקום באיסיטיס.

46. על משמעות השם "קלא אילן" כתב הרב הרצוג (התכלת עמ' 402) כי "קלא" בסנסקריט היא הצבע הכחול העמוק, הנקרא "אינדיגא" בלשונות אירופיות, ו"אילן" כמשמעו.

47. סנהדרין צא, א. ואמנם רש"י פירש זה על חלזון התכלת, אבל בערוך מוכח וכן כתב בפירוש יד-רמ"ה שם כי אלו חלזונות סתם, וז"ל: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרין גבי תכלת הוא מכמה אנפי, חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחות אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך [קמא] איבנו. ותו, היכי מיייתי ליה ראי ממי שלא נפיק אלא לשבעים שנה וכו' אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרין גבי תכלת הוא, אלא מינה אחרינא דמבריא מעפרא וממייא, ומקריא בלשון ערבי חלזום" (ולשון ערבי זו גם היא מוכחת כי החלזון בלשון חז"ל משמעותו כבלשוננו). וכאן המקום להביא את דברי הרמ"מ כשר (תורה שלימה פ' תרומה מילואים ס"ב כב) כי כנראה רש"י הוציא פירוש זה בסנהדרין מטעות בגירסת התוספתא מנחות, וז"ל התוספתא פ"ט ט"ז: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה שני תולעת מן התולעת שבהרים הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה", ופירשה יותר כי כשרה רק מן התולעת שבהרים, ומכאן הוציא רש"י את פירושו שחלזון התכלת הוא תולעת העולה מן הים להרים, ולכך גם פירש הסוגיא בסנהדרין על חלזון התכלת. אמנם, הגירסא המחוררת יותר בתוספתא היא "שני תולעת" ולא "שני תולעת", ולפי"ז מחולקת ההלכה בתוספתא לשני חלקים, הראשון "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה", והשני מדבר על התולעת שני שבתורה "שני תולעת" - מן התולעת שבהרים, הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה".

כחב) "שקדי חלזוני" - ופירש רש"י "נימין בלע"ז מין חלזון" - כי חלזון הוא שם כללי וישנם כמה מינים. והערוך גם כן הביא שני ערכים בחלזון שהם על בעלי חיים, האחד חלזון הכללי והשני חלזון התכלת. וראיה נוספת יש מדברי הר"ן (בחי' שבת קז, א), המסביר מה טעם אינו חייב בפציעת החלזון משום נטילת נשמה באותו אבר: "דשאני חלזון שהוא גוף אטום, כחלזונות הללו שבאשפות, ואינו בעל אברים, ועד שיהרגוהו ממש אינו חייב משום נטילת נשמה."

אמנם, ייתכן כי חז"ל ייחדו שם "חלזון" סתם על חלזון התכלת, וכמו שמצינו כעין זה בכמה מקומות⁴⁸ כי השם הכללי משמש גם כשם פרטי. אלא שאם כינו מין מסוים של חלזון כ"חלזון" סתם, יש להניח כי היה זה החלזון העיקרי והנפוץ. וכמו שמפורש בפסוקים⁴⁹ ובחז"ל גבי חלזון התכלת ששימש גם לצביעת בגדי מלכות, ועל הפסוק "ומדלות הארץ השאיר נבזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים" (ירמיהו נב, טז) דרשו רז"ל (שבת כו, א): "ויגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה", ופירש"י: "ויליגבים - לשון יקבים, שעוצרין ופוצעין את החלזון להוציא דמו, כדאמרן בפרק כלל גדול לקמן (שבת עה, א), והניחם נבזראדן ללבושי המלך."⁵⁰

ולכל הפחות, אם ידעו חז"ל כי ניתן להפיק את אותו צבע כחול גם מחלזון אחר, שאיננו החלזון הפרטי ממנו התכוונו שיצבעו ממנו תכלת, הרי שבאמרם "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון" (תוספתא מנחות פ"ט ה"ו), היו צריכים להזהיר ולומר כי אין לצבוע אלא מחלזון מסוים ולא מחלזון אחר שניתן להפיק ממנו את אותו הצבע.

העולה מן האמור, כי אם נפיק צבע כחול בגוון האינדיגו והאיסטיס מאחד ממיני החלזון, בידיעה ברורה כי גם בתקופת חז"ל ידעו לצבוע תכלת מחלזון זה - זוהי תכלת של תורה ואין לנו להסתפק בזה, שכן עומדת היא בהגדרת התורה לתכלת, ומקיימת היא את הסימנים דאורייתא שניתן לסמוך עליהם גם בלי מסורת.

ז. זיהוי הארגמון קהה-קוצים כחלזון התכלת

כעת נוכל לשוב ולדון על חידוש התכלת על פי הסימנים דאורייתא - צמר הצבוע בכחול (בגוון האיסטיס והאינדיגו) בצבע היוצא מחלזון.

המין הנסחט מארגמון קהה קוצים, הוא כמעט חסר צבע בתחילה, אולם עם חשיפתו לאויר ולשמש הוא נהיה לצהוב, ואז לסירוגין נהפך לירוק ואח"כ מופיע טורקיז ואחריו כחול, עד שלבסוף מתייצב הצבע הסגול (כחול-ויולט) הסופי. בארגמון חד-קוצים ובארגמונית אדומת הפה מתייצב הצבע בגוון ארגמן. הציבען בארגמון קהה-קוצים הוא תרכובת כימית טבעית של האינדיגוטין (ציבען כחול הזהה מבחינה מולקולרית לציבען מן הצמח אינדיגו) עם הברומו-אינדיגוטין (הזהה לציבען הארגמן), לכך התוצר הסופי הוא סגול (כחול-ויולט).

אמנם, לפני שנים מועטות נתגלה כי כאשר הצמר הצבוע בסגול מן הארגמון קהה-קוצים נחשף לאדי מים רותחים במשך מספר דקות - הופך הצמר לכחול. גוון כחול זה זהה לחלוטין לגוון המופק מן האינדיגו הצמחי, והציבען בשניהם הוא אותו

48. כגון המליח, שכתבו בתוספות נדרים נא, ב: "מן המליח - סתם מליח הוי דג מליח".

49. בפסוקים הלחן מוכח כי התכלת שימשה כבגד מלכות: ירמיהו י, ט. יחזקאל כג, ו. כז, ז. כז, כד. אסתר א, ו. ח, טו.

50. ראה עוד מגילה ו, א וברש"י. בראשית רבה צא, יא. ספרי דברים שנד. תרגום ירושלמי דברים לג, יט.

ציבען. כפי מנהגנו, לאחר טוויית חוטי הציצית מן הצמר,⁵¹ שזורים⁵² שמונה חוטים זה בזה כדי לקבל חוט ציצית "כפול שמונה". לאחר השזירה נוהגים לאדות במים רותחים את החוט השזור, כדי לקבע את השזירה שלא תתפרק - תהליך זה בודאי הפך את הצבע הסגול לכחול.

אם כן, בידינו חלזון המפיק צבע כחול הזהה לחלוטין לגוון האיסיטיס והאינדיגו. על חלזון זה עדויות ברורות, מחפירות ארכיאולוגיות וכן מכתבי פליניוס ואריסטו, שצבעו בו בזמן העתיק, והיתה צביעתו ידועה ביותר, יקרה מאוד, ומשמשת לבגדי מלכות. כיוון שלא ספק ידעו כי הצבע הסגול הופך לכחול בתהליך אידוי, שכן בודאי היה מי שניסה לשזור חוטים מצמר הצבוע מן החלזון, ואף על פי כן לא מצינו בדברי רז"ל איסור לצבוע בתכלת ממין ממיני החלזון,⁵³ ורק אמרו בסתם כי תכלת הבא מן החלזון כשרה - אין ספק כי בידינו תכלת הכשרה לציצית מן התורה.⁵⁴

לאחר שזיהינו את התכלת של תורה עפ"י גורמי הדין, יודעים אנו את המציאות אותה תיארו חז"ל כשהגדירו את התכלת, וממילא ניתן להבין את הסימנים שנתנו בה.⁵⁵ וכבר נתבארה התאמת החלזון לסימנים דרבנן במאמרים השונים, ולא ראינו צורך לדון

51. מסדר המשנה בשבת עג, עולה כי קודם כל היו צובעים את הצמר, ורק לאחר מכן היו טווים אותו, וכן משמע ברמב"ם הל' ציצית א, יא, ובתשובותיו (פאר-הדור ס"י כא, מהד' הרב דוד יוסף, עמ' סג-סה).
52. עירובין צו, ב: "אמר רבי אלעזר: המוצא תכלת בשוק, לשונות - פסולות, חוטי - כשרין. מאי שנא לשונות - דאמר: אדעתא דגלימא צביעהו. חוטי - נמי, נימא: אדעתא דגלימא טוינהו! - בשזורים ...". ומוכח כי היו שזורים את חוטי הציצית, וכן מוכח מהספרי פ' שלח ס"י קטו: "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, טווי ושזור". אמנם, ראה בתשובות הרמב"ם לחכמי לונל (שם) שכתב "וזה שגמר שזורין ממשכן, רבי שמעון היא, שסתם ספרי רבי שמעון, ולפי שלא מצאתי שום אדם שאמר דבר זה, לא כתבתי כמותו, שאם כן יהיו שזורין ששה כמשכן. כך נראה לי ואין לי סמך אחר בדבר זה" (והקשה עליו הכס"מ - א, י - מן הגמרא בעירובין ועוד קושיות, וסיים "ונראה שמפני שראה חולשות הללו בדבריו כתב ואין לי סמך אחר בדבר זה ... ומנהג כל ישראל לעשותן שזורין", וכן דעת כל הראשונים, וכן פסקו הטור והשו"עאו"ח יא, ב).
53. ושוב יודגש, כי אין הכוונה לומר שכל צבע שנפיק מכל חלזון יהיה כשר, אלא שמן הסתם התורה ציוותה לצבוע בצבע שהיה מיוחד ויקר באותם הימים, ואם רז"ל כתבו כי תכלת מן החלזון כשרה וידוע כי מחלזון הארגמון הפיקו בזמנם צבע תכלת יקר, מן הסתם כיוונו לחלזון זה, ואם לא כן היו צריכים להוציא מן הכלל בפירוש.
54. ומאחר שבידינו חלזון שמוציאים ממנו תכלת הכשרה מן התורה, שוב לא בעינן לבדיקה בסממנים. וז"ל הרמב"ן שבת עג, א: "לפי שלא נאמר נסיון זה במס' מנחות אלא בלוקח תכלת צבוע ומשום חששא דקלא אילו, ובמשכן הן עצמן צובעין אותו, כדתנן: והצובע", וזה יישב קושיית ר"ת (הובא בתוס' הרא"ש) מ"ט לא אמרינן דבעי כתישה במשכן לצורך אפיית הלחם לנסות התכלת (ודברי התוס' דידן ניתן ליישב בע"א, שדברו על הסממנים שהן כדרך הצובעים. ואכ"מ).
55. דוגמאות לפרשנות הבאה אחר ידיעת המציאות, ראה בפירוש הרמב"ן על התורה (בראשית לה, טז) בהסבר הכתוב "בעוד כברת ארץ לבא אפרתה": "זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם, שבה לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל. והנה הוכחש הפירוש הזה, וגם דברי מנחם. אבל הוא שם מדת הארץ כדברי רש"י, ואין בו תאר רק הסכמה כרוב השמות, והכ"ף לשמוש שלא נמדד". וכן בסוף פירושו לתורה (הערה נוספת מאת הרמב"ן, נדפס בהוצאת מה"ק עמ' תקז, מדפוס ליסבון): "ברכני השם עד כה שזכיתי ובאתי לעכה ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוחי חותם... ושקלנו אותה בשלחנות ומשקלה עשרה כסף אסטרילינש והם חצי האוקיאה שהזכירה רבינו שלמה. וכן ראיתי מן המטבע הוא בצורות ההן ובכתיבה ההיא חצי משקלה, והוא חצי השקל שהיו שוקלים לקרבנות, והנה נסתייעו דברי רבינו שלמה סיוע גדול...". ופשוט הדבר כי בכל סימנים דרבנן, אחר ידיעת המציאות ניתן לכוון האמת בתיאור, ואף לסייע לפירוש אחד על פני הפירוש האחר.

בהם.⁵⁶ ועוד נעיר, שכאשר אנו באים לדון בתכלת מצד הסימנים דאורייתא, ממילא נדחו הזיהויים האחרים שהציעו לחידוש התכלת.⁵⁷

ח. סיכום

שנים רבות לא שמענו על מי שהטיל תכלת בטליתו, ולכאורה עולה כי אין באפשרותנו לחדש את המצוה, כיוון שדבר זה תלוי במראה שאיננו יכולים לעמוד עליו ללא מסורת. אמנם, כיון ש"קלא אילן" מוזכר בגמרא כזיוף לתכלת, והוא זהה לחלוטין בצבעו לתכלת הבא מן החלזון, יש בידינו מסורת ברורה על גוון התכלת - כחול בגוון האיסטיס והאינדיקו, שהם הצמחים אותם מסרו לנו הגאונים והראשונים כמקור הזיוף לצבע התכלת.

כאשר לא היתה מסורת רציפה בדברים שונים, חילקו הפוסקים בין מקום בו הסימנים דאורייתא למקום בהם הסימנים דרבנן. סימנים דאורייתא הם גורמי הדיו, ולכך אם מוצאים דג עם סנפיר וקשקשת ניתן לאוכלו גם בלא מסורת, לעומת זאת סימנים דרבנן הם סימנים תיאוריים שלא ניתן ללכת אחריהם בלא מסורת, ולכך עופות וחגבים אין נאכלים אלא במסורת.

56. הסימנים העולים מדברי רז"ל בתיאור החלזון, הם: א. החלזון מצוי בחלקו של זבולון בין צור לחיפה. ב. החלזון טמון בחול. ג. מראה גופו צבעוני. ד. החלזון הוא בעל חי ימי. ה. הופעת הנדירה של החלזונות. ו. הצבע המופק מן החלזון יקר. ז. לחלזון יש קונכייה קשה. ח. הצורך לצביעה בחלזונות חיים. ט. צביעה יפה ויציבה. י. הפקת תמצית צלולה - הצבע היוצא מן החלזון. התאמת סימנים אלו לארגמון קהה-קוצים נתבארה בכמה מאמרים, ובעיקר במאמרו של ד"ר ישראל זיידרמן, "לחידוש מצות תכלת בציצית", תחומין ט; "הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו", המעין תשנ"ה; וכן גם במאמרו של הרב אליהו טבר, "שלושה מאמרים בנושא התכלת", פתיל תכלת תשנ"ז.

57. האדמו"ר מראדזין הציע את "דיונון הרוקחים" - ונראה כי אין זיהוי זה עומד בשני התנאים - א. הגוון שונה מגוון האיסטיס והאינדיקו. ב. אין הוא בא מחלזון כפי משמעותו הפשוטה, כפי שצינו לעיל (בפרק ח). הרב הרצוג שחקר אודות החלזון, אחר שהביא את מכלול הראיות לזיהוי חלזון התכלת כארגמון קהה-קוצים, וברוב עבודתו אף התבסס על זיהוי זה כהנחה פשוטה, העדיף בסופו של דבר את הסגולית - הינתינה (מערכת הרכיכות - Mollusca. מחלקת חלזונות - Gastropoda. בת מחלקה קדם זימיים - Prosobranchiata. משפחת סגולתיים - Janthinidae) - על פני הארגמון, כיוון שנראה היה כי הארגמון לא מתאים לסימנים דרבנן שעולה אחד לשבעים שנה ושגופו דומה לים. אמנם, על אף שהינתינה היא גם חלזון, גוון הכחול היוצא ממנה אינו זהה לאינדיקו.

ואף על הטענות שאינן מתאים לסימנים דרבנן כבר השיבו - א. אמנם בארגמון קהה-קוצים הקונכייה המשומרת היא חסרת צבע, ואולם בהיות החלזון בחיים קונכייתו משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים בגלל צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים, צמידה הניכרת כדבר נפרד רק באמצעות המיקרוסקופ (והרב הרצוג ככל הנראה לא ראה את החלזון בעודו בחיים). ובה ניתן אולי גם להבין דברי רש"י (חולין פט, א) "שהתכלת דומה לים - שהחלזון מן הים הוא עולה", כאילו נותן טעם ואומר שהים שהיה מצוי בו ועולה ממנו גורם מראיתו (וכך למד בדברי רש"י בשפוני טמוני חול). ועל פי זה מובן גם ההקשר הכללי בברייתא 'גופו דומה לים ... לפיכך דמיו יקרים', שקשה מאוד לצודו עקב ההסוואה בה הוא נתון. נעיר עוד, כי המלה "ים" משמשת במקומות רבים ככינוי לקרקעית הים (ישעיהו יא, ט. חבקוק ב, ד. ועוד), וייתכן עפ"י לפרש כי החלזון דומה לים במה שנצמד לקרקעית, וכן משמע בספר הקנה הל' ציצית. ב. ועל הלשון "ועולה אחד לשבעים שנה", יש מי שפירשו על פי השוואת לשון הברייתא לפסק הרמב"ם, כי זהו מה שכתב הרמב"ם "ובים המלח הוא מצוי", ורוצה לומר כי למעשה אין החלזון עולה מן הים לעולם ותמיד יש לחפש אחריו בתוך הים דווקא. ומעין מה שאמרו "סנהדרין ההורגת אחד בשבוע - נקראת חובלנית, רבי אליעזר בן עזריה אומר: אחד לשבעים שנה" (מכות ז, א), או "אין תהום חוזר לאיתנו עד שבעים שנה" (בבא בתרא עה, א), שבפשטות אין הכוונה שאחת לשבעים שנה כן הורגים נפש. וראה תירוצים נוספים במאמרים שצוינו לעיל.

הגדרת התכלת מן התורה היא "תכלת", כלומר: הצבע הכחול בגוון האיסיטיס והאינדיקו. בתוספתא מובא כי צריך שצבע זה יופק מחלזון. סימנים אלו הם סימנים דאורייתא, כלומר: אלה הם גורמי הדין, ואין אלו סימנים תיאוריים הבאים לאחר התבוננות במציאות. רק לאחר זיהוי של החלזון על פי גורמי הדין, ניתן יהיה להבין את כל הסימנים דרבנן המתארים את החלזון.

החלזון בלשון רז"ל משמעותו כבלשונו - שם כללי לרכיכות בעלי נרתיק. ייתכן אמנם שחז"ל ייחדו שם "חלזון" למין חלזון מסוים, אלא שבמקרה זה יש להניח שהיה זה החלזון הנפוץ לעשיית הצבע, ולכל הפחות - אם ידעו שניתן להפיק צבע זה גם מחלזון אחר, וצבע זה איננו כשר לציצית, היו צריכים לסייג את דבריהם בתוספתא, ולומר שאין התכלת כשרה אלא מחלזון מסוים ולא ממין חלזון אחר.

לכך, אם מפיקים אנו תכלת מחלזון, בידיעה ברורה שבזמן חז"ל ידעו להפיק ממין זה של חלזון את צבע התכלת - הרי בידינו תכלת העונה לסימנים דאורייתא, ויכולים אנו לסמוך כי זוהי התכלת גם בלא מסורת רציפה.

ארגמון קהה-קוצים הוא חלזון המפיק צבע סגול (כחול-ויולט), שלאחר שהצמר הצבוע בו נחשף לאדי מים רותחים במשך מספר הדקות, הופך הצבע לכחול. כחול זה זהה לחלוטין עם הצבע המופק מן האיסיטיס והאינדיקו. על חלזון זה שלל ידיעות ארכיאולוגיות והיסטוריות כי צבעו בו בזמן העתיק, וחז"ל בודאי ידעו כי ניתן להפיק ממנו תכלת. לאחר ידיעה זו ניתן להסביר גם את כל הסימנים התיאוריים שבדברי רז"ל.

ט. תשובות לטענות נגד זיהוי התכלת כארגמון קהה קוצים

1. החשש לביטול הזהוי בעתיד

בין הטענות שהתפרסמו כנגד הזיהוי,⁵⁸ הועלתה הטענה שבעבר כבר העלו כמה הצעות לחלזון התכלת ובטלום, וייתכן שעוד כמה שנים יבטלו גם את זיהוי התכלת מן הארגמון. וז"ל ה"ר י"ש אלישיב שליט"א (הליכות-שדה 109 שבט תשנ"ח):

אכן דבר זה היה לעולמים, וכידוע שמלפני יותר ממאה שנה חידש א' מגדולי האדמורים שהוא מצא את החלזון... והנה כעבור ימים ושנים באו חוקרים ובטלו את דבריו מכל וכל, אלא הצביעו הם על משהוא אחר שהוא החלזון. שוב אחרי תקופה יותר מאוחרת קמו אנשי מדע וטענו שכל מה שחזו עד כה הוא ותפל הוא ורק הם היוודעים ומכירים את החלזון האמיתי, ואנחנו לא נדע אם לא כעבור שנים יבואו אחרים ויבטלו גם דבריהם.

וככלל העלה במכתבו כמה טענות:

1. היאך נדע שזה החלזון, ולא יבטלו המדענים זיהוי זה אחר כמה שנים.
2. "והנה טענת הבית הלוי (יובא להלן ט/2)... ואנא לא ידענא מה עם ההמצאה אשר המציאו חוקרי זמנינו אם גם עליה חל הטענה הנ"ל."
3. דברי הגאון מקוטנא מהאריז"ל (יובא להלן ט/3) וממלאכת הצביעה (יובא להלן ט/5). וסיים: "ובשו"ע או"ח (ט,ה) יש אומרים שצריך לעשות הציצית מצבע

58. עיקרי הטיעונים כנגד הזיהוי התפרסמו במאמרים הבאים: הרב יעקב אפשטיין, "לזהוי תכלת בציצית", התורה והארץ ג', ירושלים תשמ"ז. הרב מנחם אדלר, "תכלת וארגמן", ירושלים תשנ"ט. הרב שלמה אבינר, עיטורי כהנים, סיון תשנ"ט.

הטלית, והטעם דבעינן בזה מין הכנף, ובפרמ"ג שם מלמד שנתעטף הקב"ה בטלית - ולבושיה כתלג חיור, א"כ בהכרח יעשה הציצית והטלית לבנים.⁵⁹

בעבר הצביעו המדענים על משפחת הארגמונים כמקור לחלזון התכלת.⁶⁰ אמנם, האדמו"ר מראדזין ובעל תפארת ישראל לא קיבלו הנחה זו כיוון שהצבע שהופק מן הארגמונים היה סגול ולא כחול כפי המסורה, וכמו שביארנו באריכות בגוף המאמר אות ד'. אלא שבבואנו לדון בהוצאת התכלת מן החלזון כלל לא הלכנו אחר דרכי המדענים, והבאנו מדבריהם רק כסייעתא וכידיעת המציאות, בעוד ההוכחה התבססה על הסימנים דאורייתא של התכלת - צמר הצבוע בכחול (בגוון האינדיקו והאיסטיס) המופק מן החלזון, ובוה נראה כי אין שייך לומר שיבטלו את הדברים אחר כמה שנים.

2. כיצד זה נעלמה התכלת!:

טענת בעל בית-הלוי נגד התכלת של האדמו"ר מראדזין⁶¹ היתה:

כבוד מעלתו לא ביאר בדבריו, מה זאת מצא אחר שנשכח, אם מציאת הדג או הוצאת צבעו, ורק אחרי אשר כבוד מעלתו יברר זאת, היינו היה בזה דבר הנשכח והוא מצאה, אז נהיה מחויבים לשמוע אליו וללבוש, אכן אם נאמר כי הדג היה במציאות, וגם הוצאת צבעו היה ידוע בכל זמן מהזמנים שעברו עלינו מעת שפסקה התכלת מישראל, ועל כל זה לא לבשוהו אבותינו ואבותינו, הרי הוא כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו, כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת, אף שהוא בכל הסימנים שסמנו בו חז"ל. כי אפילו נרבה כחול ראיות, לא יועילו נגד הקבלה והמסורה. ורק אחרי אשר יברר לנו כי דג זה או מלאכת צבעו נפסק ונשכח מציאתו או ידיעתו בשום זמן מהזמנים ונפסקה בזה הקבלה, אז יהיה לנו דברי ההלכה לראיה". ועולה, כי אם ידוע על מין החלזון שמצביעים עליו כחלזון התכלת שצבעו בו במהלך כל הדורות, בודאי אין זה חלזון התכלת, שאם לא כן היו היהודים צובעים בו למצות ציצית.

כמבואר בגמרא,⁶² היתה גזירת המלכות על התכלת בתקופת רבא, הדור השלישי לאמוראים. ומחמת הגזירה, אחר שנטלטלו ישראל בגלותם, נשתכחה מלאכת הצביעה.⁶³ והנה, על הפורפורה - הארגמונים - כתוב בספר החוקים של המלכות הרומאית מלפני 1600 שנה (קודקס יוסטיניאוס עמ' 178 - שנת 383 למנינם): "אין רשות לשום אדם פרטי לפרק את הפורפורה הפורה, הן בתוך המשי הן בתוך צמר, הנקרא

59. טענה זו צריכה עיון, שכן הרמב"ם (הל' ציצית ב,ח) פסק: "טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונין עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה" (עיי' עוד ראב"ד וכס"מ שם ותוס' מנחות מא,ב ד"ה אין); אבל ברור שבעת שאחד החוטים הוא תכלת, נשאר הכנף להיות בצבע לבן. בפרי-מגדים כתב: "ועתה נהגו בטלית קטן שפת הבגד בל"א (כחול)", כזכר לתכלת, ואז בודאי לא הפסיד מאומה מי שהטיל תכלת בטליתו.

60. ראה שיטות המדענים במבוא למאמרו של י' זיידרמן, תחומין ט.

61. נדפס בהקדמת מאמרו של האדמו"ר מראדזין, עין התכלת. אמנם, ראה להלן (8/ט) את האופן בו הביא הרב יוסף דב סולוביציק מבוססות את טענתו, ויש חילוק בין הטענות, עיי"ש.

62. סנהדרין יב,א. ראוי לציין כי כאשר נזכרת הציצית במשנה ובגמרא עד לתקופה זו נקרא הבגד סתם בשם "תכלת" (ראה רש"י מנחות לט,א: תכלת - זהו שם כל הציצית), ומכאן ואילך הבגד נקרא בשם "ציצית" (כגון שבת כג,ב ובהרבה מקומות).

63. במנחות מג,א מסופר "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי", ונראה שהיה זה מאורע מיוחד עד שכינו תקופה שלימה על שם המאורע, וברור כי לא היתה התכלת מצויה כלל.

בלאטא או אוקסיבלאטא וגם היאקינטא, ברם אם מי שהוא בכל זאת ימכור את הגיזה של המורקס הנ"ל, שידע לו שממונו וראשו יועמדו לדין מיד."

הגיזה מגבילה את זכות הייצור של שני מיני הפורפורה, כלומר הארגמן והתכלת, רק לבתי התעשייה הקיסריים, וכן אסרה על כל אדם, מחוץ לקיסר אימפרטור בעצמו, להתלבש בבגד שכולו ארגמן (אקסיבלטא) או תכלת (היאקינטא).⁶⁴ ברם, מכיון שתכלת צריכה שתהא צבועה לשמה, לא היה אפשר לישראל להשתמש למצות ציצית בתכלת שנצבעה בבתי התעשייה הגויים.⁶⁵

בגיזה זו הפקיעו הרומאים את ייצור הפורפורה מידיים פרטיות, והלאימו את תעשיית הצבע לרווחי הקיסרות. הפיניקים, שהיו העוסקים העיקריים במלאכת הצביעה, לא הסכימו לעבוד בשירות הרומאים, והפסיקו לצבוע מן החלון. כאשר הגיע לארץ הכובש הערבי לפני כ-1400 שנה הוא השמיד את מיתקני הצביעה, וכך נשתכחה מלאכת הצביעה מן הפורפורה גם אצל אומות העולם. רק בשנת ת"ח פרסם זיאולוג אנגלי⁶⁶ מאמר, בו הוא מזהה את הפורפור הנודע בספרות היוונית והרומית עם הארגמונים, ומאחר שלא ידעו לצבוע בכחול מחלון זה לא קיבלו זאת חכמי ישראל, כמבואר לעיל.

אם כן, התברר לנו כי חלון זה ומלאכת צבעו נפסקו ונשכחו מציאותו וידיעתו, וחוזרים אנו לדברי הגאון מבריסק כי במקרה כזה "נהיה מחויבים ללבשו".

3. בימינו אין מצות התכלת נוהגת

מלשון המדרש (במדבר רבה יז,ה) "ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז",⁶⁷ וכן מלשון רבי חיים ויטאל מהאריז"ל (פרי עץ חיים שער הציצית פ"ד) "אבל לאחר החורבן"⁶⁸ הם הכל חוטי לבנים ואין לנו תכלת", היו שרצו ללמוד כי כלל אין מצות התכלת נוהגת בימינו.

אמנם, לא ייתכן לומר כי באו לעקור מצוה מן התורה, וכפי שכתב הרב בספר החינוך (מצ' שפ) "ונוהגת מצוה זו בזכרים בכל מקום ובכל זמן", ולא שמענו מי שאומר כי מצוה זו בטילה בזמן מן הזמנים, וכמו שכתב הרמב"ם (הל' יסודי התורה ט,א): "לפיכך אם יעמוד איש כו' שיאמר שאותן המצות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם ולדורי דורות,

64. השווה לדברי הרמב"ן בפירוש הפסוק (שמות כח,ב) "ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך לכבוד ולתפארת": "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתוב (אסתר ח,טו) ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן, והתכריך הוא המעיל שיעטף בו."

65. הרב הרצוג, גזרות על תעשיית התכלת ועל המסחר בה, התכלת עמ' 369. וראה באריכות במאמרו של "זיידרמן" מתי נגזרה התכלת?!, בדד 3, אוניברסיטת בר אילן תשנ"ו.

66. ויליאם קול (William Cole). בשנת 1858 הצרפתי לקז דוטירס פרסם מאמר המסכם את כל תוצאות החקירות והנסיונות שקדמו לו, ואחריו פרסם המלומד האוסטרי, אלכסנדר דדקינד, ספר גדול על הפורפור (התכלת עמ' 418).

67. על אף שהגר"א ציין למדרש זה בהגותו על השו"ע (או"ח ט,ב), פשוט שלא נתכוון לפסוק להלכה שהתכלת נגנז ואינו נוהג בזמן הזה גם אם ימצא החלון, כמו שמוכח מדבריו בכמה מקומות שפסק להלכה בענין התכלת (כגון בביאורו לרע"א מהימנא פ' פנחס רכ"ח, שכתב: "בת יחידה דא תכלת שבציצית, והיינו חוט הרביעי של תכלת כדעת הראב"ד, שכן עיקר"), ורק בא לברר מפני מה לא הביא בשו"ע דיני תכלת בציצית - משום שנשתכח הדבר ולא היה למעשה בזמנו.

68. ואף שמצאנו עוד בימי האמוראים שלבשו תכלת, נראה עפ"י מה שכתב כי תלוי ביטול התכלת בהסתלקות ספירת החכמה, שאין כוונתו לחורבן בית המקדש אלא לביטול הסנהדרין.

אלא מצות לפי זמן היה - הרי זה נביא שקר. וברור כי כוונתם הוא ללמד זכות על ישראל, שודאי הוא בהשגחה מהשי"ת שלא תהיה צביעת החלון ידועה לפי שעה, אבל לא שח"ו נסמוך על זה לבטל מאתנו חיוב מצוה זו. וכמו שכתבנו בפתיחה, גם פשטות לשון המדרש כי התכלת "נגנז" הוא "נשתכח".⁶⁹

ועל מדרש האריז"ל, אפילו היה חולק מפורש נגד ההלכה - אזלינן בתר ההלכה.⁷⁰ ובכל זאת, האדמו"ר מראדזין כבר טרח ליישב את דבריו שלא יסתרו ההלכה, וסיים: אכן גם לתרץ תירוץ מספיק נגד המתעקשים במאמר האריז"ל, שלחכמה דבינה אין באפשרות להשיג משחרב הבית, אף אתה אמור לו מהלכות הזוהר הקדוש: "ובשית מאה לשתיאה יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא, ומבועי דחכמתא לתתא, ויתקן עלמא לאעלא בשביעאה, כבר נש דמתקן ביומא שתיאה מכי ערב שמשא לאעלא בשבתא." ובדורות אלו, בהכרח להיות רשימו מאור זה, שכבר נטו צללי ערב, ועל אף דלא איכשר דרא,⁷² יש רושם להשרידים, וכמו שבעת שהיה מצוי התכלת בזמן הבית היו כל ישראל לובשים תכלת והגיעו לאור החכמה אף מי שלא הבין השרש, כן גם מעת שנפתחו תרעין דחכמתא לעילא ומבויעין דחכמתא לתתא, יכולים כל ישראל להגיע לקיים מצות תכלת בכל פרטיה ודקדוקיה.⁷³

4. טומאת החלון

החלון הוא בעל חיים טמא, ולא הוכשרו למלאכת שמים אלא מן המותר בפיך. אמנם, כבר עמדו בזה גדולי האחרונים, וז"ל נודע-ביהודה (מהדו"ת או"ח סי' ג ד"ה אך לכאורה): "אלמא דאם גוף הדבר שהוא הצמר הוא מן דבר טהור אין קפידא בצבע שנצבע בו הואיל והוא רק לחזותא", וראה שם אריכות דבריו. ובחתם-סופר (שו"ת ח"ב יו"ד סי' רעו) כתב: "והנה מ"ש הגאון ז"ל דמשי הוא דבר טמא שהוא מרוק פיו של תולע, כן כ' ג"כ רבינו בחיי פ' תרומה דמשי"ה לא הי' משי במלאכת המשכן מפני שאינם מותר בפיך, ולדבריו צ"ל תולעת שני שהוא צמר צבוע בדם התולע, צ"ל דבצבוע לא אכפת לן אם אינו מותר בפיך. וכמדומה לי שהחלון שצובעי בו תכלת למקדש איננו מן המותר בפיך."⁷⁴

והאדמו"ר מראדזין⁷⁵ תירץ דדם החלון דמיפקד פקיד בשלפוחית מותר מדאורייתא, ודומה הוא לדבש דבורים משום שאינו מתמצה מגופו.⁷⁶

69. עפ"י פירש"י גבי יום שנגנז בו ספר יוחסין, פסחים סב,ב. ופשוט שיכולה התכלת לחזור ולצאת מגניזתה, ושוב יכולים אנו להטילה בציצית.

70. עיין הקדמת הגר"ח מוולוז'ין לפי הגר"א לספרא דצניעותא.

71. זח"א ק"ז,א.

72. זח"א קמ,א: מאן יזכה להאי ארכא, מאן יתקיים בקיום דתיה...

73. ועם כל זה יש להעיר, כי הרב שלום בער שניאורסהן מליובאוויטש (אגרות הרש"ב נד) כתב לאדמו"ר מראדזין: "אם כי על עצם הענין א"א לי להסכים. יען כ"ק אדמו"ר זצוקלה"ה נ"ע בלקו"ת בהביאור דוה"י לכם לציצית דרוה"ב פ"ה תפס בפשיטות כהפע"ח דבה"ז אין תכלת... ומה שאין התכלת נוהג בה"ז העיקר הוא מפני שא"א לנו להמשיך בח"י הציצית דחכ' דאמא...". ומוכח שתפס מדרש האריז"ל להלכה, וכך כתב גם הרמ"מ מליובאוויטש על חידושו של האדמו"ר מראדזין (שערי הלכה ומנהג א' עמ' מה). ובספר מאסף לכל המחנות על הלי' ציצית או"ח ט,ב כתב כן בשם הרב חיים אלעזר שפירא, הרבי ממונקאטש.

74. וראה דברי הגאון חיד"א בנחל קדומים פרשת תרומה שכתב מעין הדברים הנ"ל.

75. פתיל תכלת פרט הראשון אותו, והרחיב בדבר במאמר עין התכלת.

5. הסממנים

איננו יודעים אם הסממנים המוזכרים בגמרא הם גם בשביל הצבע או לא, וכך כתבו בתוס' (מנחות מב, ב): "וסממנים - דבר תימה הוא היאך מערב שום דבר בהדי תכלת? ושמא עם הסממנין נקרא תכלת. ובקונטרס פי' לשרות בהן כדרך הצובעין ששורין אותו בצרף." ויש מן האחרונים⁷⁷ שנקטו דברי התוס' שנאמרו בשמא לודאי, ולמדו כי דוקא בעירוב הסממנים הנזכרים בגמרא נעשה צבע תכלת, ואף רצו לדחוק פירוש זה בדברי הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב) דם החלזון שחור כדיו, ועם זאת אמר כי התכלת הוא כעין הרקיע.

אמנם, אחר שמכירים אנו מציאות החלזון, ניתן לפרש דברי הרמב"ם כפשוטו. ואם כן, יש לנו לילך אחר דברי הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב ה"ב) שפסק להלכה כי יש לשים הסממנים כדרך שהצבעים עושים: "כיצד צובעין תכלת של ציצית, לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד, ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי, ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין, ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן, כדרך שהצבעין עושין, ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע, וזו היא התכלת של ציצית", ועולה שהסממנים הנוספים הם כדרך שהצבעים עושים, ולא באו לשנות את צבע התכלת. וכך גם נקט רש"י בפשיטות, ואף בתוס' הביאו את פירוש הקונטרס אחר פירושו שלו, ולכך לא נתפוס בספיקו של התוס' מול ודאן של רש"י והרמב"ם.

6. תהליך הצביעה

הרב נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א כתב בהערותיו למאמר זה: "גם בגמרא וגם ברמב"ם מתואר תהליך הפקת הצבעון והצביעה. אמנם, אין ספק שהיום יש לנו טכניקות מעולות יותר ומותר להשתמש בהם, שהרי זהו "כדרך שהצבעין עושין". אולם, כדי לוודא שאמנם בחלזון מדובר, צריך שיהא אפשר להפוך את התכלת בדרך שעשו הקדמונים. אם זה מתאפשר, אז כל הראיות נחשבות, אבל אם לא מתאפשר להפוך את התכלת בדרך המבואר במקורות, הספק עומד במקומו."

וזו לשון הגמרא (מנחות מב, ב): "אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מיייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה [ומרתיחין ליה], ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא, ושדינן ליה לההוא ביעתא וקלינן ליה לאודרא." נראה לעני"ד כי שורה קצרה זו בגמרא איננה יכולה להיות הסבר לכל תהליך הצביעה בחלזון. לא ניתן בשום אופן להסיק מתוך הגמרא כיצד צבעו,

76. וראה תירוצים נוספים בספר התכלת פרק ד.

77. והם נודע-ביהודה מהדו"ק ס"א א. ובאג"מ יו"ד ח"ב ס" קלג, וז"ל: "דהא ודאי בדבר שאמרה תורה לצבוע במין זה ועירב בו עוד מין שלא נצטוה, הרי לא שייך להכשיר כשליכא בטול כפי דיני תערובות, ואף באיכא דין הבטול אסור לבטל לכתחלה, וא"כ איך ערבו סממנים בדם חלזון מאחר דצבע דתכלת הוא מדם חלזון דוקא. וזה היתה קושית התוס' מנחות דף מב ותיצרו שפיר דעם הסממנים נקראת תכלת, וכוונתם דלא היתה הקבלה שיצבעו בדם חלזון שהיה לנו לומר דהוא בדם חלזון לבדו, אלא שהיתה הקבלה שיצבעו בדם חלזון בעירוב סממנים, ואדרבה אם יצבעו בדם חלזון לבדו פסול דאין זה התכלת שאמרה תורה. וכפי שאיתא ברמב"ם פ"ב מציצית ה"ב שדם החלזון עצמו הוא שחור כדיו ואינו צבע תכלת שדומה לרקיע כלל הרי בהכרח הוא דוקא בעירוב סממנים שמזה נעשה בצבע תכלת, ובדאי רק עם הסממנים נקרא תכלת כדכתבו התוס', אף שהתוס' כתבו רק בלשון ושמא."

אלא למי שמכיר את כל שיטות ותהליכי הצביעה באותם הימים, כגון אביי ששאל את רב שמואל, וכאשר הוא ענה לו בוודאי הוא ידע על מה הוא מדבר. למשל, על אלו סמנין הוא מדבר, מהו חוס היורה, באיזה גודל היא צריכה להיות ומה היחס בינה לבין הסמנין. בשום אופן לא ייתכן מתוך מילים מועטות כל כך לבנות תהליך צביעה שלם, וכך גם הבין הרמב"ם, ולפיכך הרחיב וכתב מדעתו הרחבה מקצת מדרכי הצביעה (הובאו דבריו בסעיף הקודם), וגם זאת בקיצור. ופשוט כי באמרו "כדרך שהצבעין עושין" רצה לומר שאין ספרו מיוחד לתיאור כל תהליכי הצביעה, ויש לצבוע כפי הדרך המקובלת, ואין הדרך המתוארת לעיכובא. אם אמנם לא היינו יודעים כלל אם בזמן חז"ל ידעו להפיק צבע מן החילזון הזה, אין ספק שהיתה כאן קושיה, שמא חז"ל לא צבעו מחילזון זה כלל, ולפיכך גם לא שללו את אפשרות הצביעה ממנו. ואולם, כיוון שאנו יודעים בבירור שידעו להפיק צבע תכלת מחילזון זה בזמן חז"ל (ראה באות ז' בגוף המאמר), מה צורך יש לנו בידיעה כיצד צבעו אם אין אופן הצביעה לעיכובא, ואין אנו יכולים לבררו מתוך המעט שכתוב.

7. צידת החלזון בשבת

נחלקו הבבלי והירושלמי בביאור מחלוקת ר"י ורבנן בצד חלזון אי חייב אחת או שנים, באיזה מקרה כו"ע מודו. לפי הבבלי (שבת עה,א) לכו"ע חייב משום צידה ופליגי אי חייב נמי משום נטילת נשמה, ולפי הירושלמי (שבת פ"ז ה"ב) לכו"ע חייב משום נטילת נשמה ופליגי אי חייב משום צידה. והתוס' (שבת עה,א ד"ה הצד) כתבו זאת כשאלה: "וצ"ע דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה".

ואמנם, כאשר מכירים אנו את החלזון ניתן להבין דהוא קצת ניצוד ועומד, ויש צד לומר שאינו מתחייב על צידתו. ומי שחולק יסביר כפי שאמרה הגמרא (שבת עד,ב): "קשירה במשכן היכא הואי?... שכן צדי חלזון קושרין ומתירין", ופירש"י: "צדי חלזון - לצבוע התכלת בדמו, והוא כמין דג קטן, ועולה אחת לשבעים שנה. קושרין ומתירין - שכל רשתות עשויות קשרים קשרים, והן קשרי קיימא, ופעמים שצריך ליטול חוטין מרשת זו ולהוסיף על זו - מתיר מכאן וקושר מכאן".⁷⁸ ואם כן, כיוון שדרך צדי חלזון שמשתמשים ברשתות על מנת לצוד, חייב על זה משום צידה. וישנה דרך נוספת לצוד את החלזונות - מניחים סל ובתוכו פתיון, והחלזון מריח ובא לתוכו, וגם כל כי האי מקרי צידה כיון שאוספם באופן זה אל מקום אחד ואינו צריך ללקטם אחד אחד.⁷⁹

8. רוח הקודש

יש מי שאומר כי לא ניתן לחדש את מצות התכלת ללא רוח הקודש. כך כתב הרב אברהם יצחק הכהן קוק (גנזי-ראי"ה ליום העצמאות): "ובייחוד מבורר אצלי שכל הספיקות המעכבים את תכנית בנין בית המקדש - מצד התכלת למשל, ומצד ייחוס הכהנים, מצד דיוקי המדות של מקום המזבח וכיו"ב - רוח הקודש תסייע לבירור ההלכה, ויצטרפו לזה אומדנות ברורות, וקיום עפ"י ביי"ד גדול מוסכם."

והנה, המקור לחידוש מצוה עפ"י רוח הקודש הוא מן הגמרא (זבחים סב,א):

78. וראה גם רש"י שבת קיא,ב: "מציידי החלזון, שנצרכין לפרקים להתיר קשרי רשתות הקיימות, כדי לקצרן או להרחיבן."

79. וראה שבת יז,ב תוד"ה כדי שיצודו, דמוכח שכאשר מעמידים מצודה והחיות נאספות מאליהן בשבת מיחייב משום צידה.

בשלמא בית מינכרא צורתו⁸⁰, אלא מזבח מנא ידעי? אמר רבי אלעזר: ראו מזבח בנוי ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו. ור' יצחק נחמא אמר: אפרו של יצחק ראו שמונח באותו מקום. ור' שמואל בר נחמני אמר: מכל הבית כולו הריחו ריח קטורת, משם הריחו ריח אברים. אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: שלשה נביאים עלו עמהם מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שהעיד להם על מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית. במתניתא תנא, ר"א בן יעקב אומר: שלשה נביאים עלו עמהן מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח ועל מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית, ואחד שהעיד להם על התורה שתכתב אשורית.

ועולה, דבמקום שאי אפשר לברר המציאות היטב, כגון מקום המזבח, צריך להסתמך על נבואה או רוח הקדש. אלא שצריך עיון מני"ל לרב קוק שבתכלת אי אפשר לברר ולדעת, וכלול זה בגדר הדברים שצריך רוח הקדש כדי לחדשם, וצ"ע. אמנם, מכל מקום יש לומר כי דברי הרב קוק נכתבו לגבי פרטים המסופקים בבית המקדש, ולשם אי אפשר לגשת לפעולות מעשיות מצד חילול הקדש ועונשיו, אך ניתן לומר כי גבי תכלת אין להצריך את אותה רמת ודאות וניתן להטילה בציצית.

ובכל זאת, נראה לפרש את דבריו של הרב קוק, ועפ"י הביאור בדבריו נראה כי על אף שכתב שרוח הקודש תסייע לבירור ההלכה, נוכל לחדש את המצוה גם בלא רוח הקודש. ויובנו דבריו על פי מה שכתב הרב יוסף דב סולוביציק מבוסטון (שיעורים לזכר אבא מארי ח"א עמ' רכח) על שני סוגי מסורת - האחת מתייחסת למסורת הלימוד, והשניה היא מסורת מעשית של הנהגת כלל ישראל בקיום מצוות, מסורת זו מיוסדת על הפסוק שאל אביך ויגדך ויאמרו לך. כדוגמא למסורת השניה הביא את ענין התכלת:

ידוע מה שאירע בין זקני הגאון רבי יוסף דב הלוי ובין האדמו"ר הגאון מראדזין בנוגע לתכלת שבציצית, שהרבי מראדזין חידשה וציוה לכל חסידיו להטיל תכלת בציציותיהן. האדמו"ר ניסה להוכיח על יסוד הרבה ראיות כי הצבע הזה הוא באמת התכלת. רב יוסף דוב טען כנגד ואמר שאין ראיות וסברות יכולות להוכיח שום דבר במילי דשייכי למסורת של "שאל אביך ויגדך". שם אין הסברה מכריעה כי אם המסורה עצמה. כך ראו אבות וכך היו נוהגים וכך צריכים לנהוג הבנים.⁸¹

מה עושים כאשר נפסקה מסורת זו של שאל אביך ויגדך? לזה באה הגמרא בזבחים, והביאה הרמב"ם (הל' בית הבחירה ב,ד): "וג' נביאים עלו עמהם מן הגולה כו", וכתב על כך הר"ד סולוביציק:

לכאורה דבר זה קשה להבין, שהרי מתנגד הוא לעיקרון של אין נביא רשאי לחדש דבר. משתמע מכאן כי הגדת עדות של הנביאים הכשירה את בנין המזבח. בלי רשות הנביאים והוראתם לא היו יכולים בני ישראל לבנות את המזבח. בנין המזבח תלוי לא רק במדות כמבואר שם בזבחים אלא גם בצורה

80. רש"י: "בשלמא בית - ידעו אנשי כנסת הגדולה מה קדוש לעזרה מה קדוש להיכל, שניכרים צורתו - יסודות החומות."

81. את תשובת בית-הלוי הבאנו לעיל (2/ט), ולעני"ד נראה שהיא שונה מכפי שהביאה הגרי"ד, שכן בית-הלוי כתב שרק אם ידוע שידעו היאך צובעים בחלזון זה במהלך הדורות ובכל זאת לא צבעו בו את התכלת יש לנו מסורת ברורה שזה איננו הצבע, והגרי"ד הביא שאין אפשרות לחדש את התכלת ללא מסורה כיון שנשתכחה הצביעה. וראה גם בספר נפש-הרב, "בעניני מסורה", עמ' נג, שהעיר כי אין הטענות אהות והקשה על דברי הגרי"ד.

ידועה ותבנית יחודית ע"פ גזה"כ דהכל בכתב וכו'. המזבח צריך להתאים לקבלה של שאל אביך ויגדך, ובנוגע למסורה זו הרי הנביאים היו עמודי הקבלה והמסורה. יוצא אם כן שאע"פ דלענין המסורה של תורה שבע"פ אין נביא רשאי לחדש דבר, כמבואר בגמ' תמורה טז, א - לענין המסורה השימושית-מעשית סומכין על הנביאים בשעה שיש נבואה.

ונראה פשוט כי לזה כיוון גם הרב קוק בדבריו, שבנוגע למראה התכלת ניתן להסתמך רק על מסורת של שאל אביך ויגדך, וכיון שפסקה המסורה, הדרך היחידה בה נוכל לחדש את המצוה היא עפ"י רוח הקדש.

אין ספק כי טיעון זה הוא טיעון מרכזי כנגד חידוש התכלת. וראה לעיל בגוף המאמר אות ד', מה שהבאנו כי "דבר התלוי במראה אי אפשר ללמוד מתוך הספר וצריך שימוש, וכיון שנפסקה פעם - שוב אי אפשר לחדשה" (הרמ"מ כשר, תורה-שלמה פר' תרומה מילואים סי' ג), ו"כי לוא אפילו יהא שנדע מציאות החלון, אבל כל עיקר הקושי הוא מאי ידיעת מראה התכלת ולדעת לצבעה בשעור מראהו" (עיר הקדש והמקדש ח"ה עמ' נד-נה).

אמנם, כפי שהארכנו לבאר בסעיף ה' - בידינו הוכחה ברורה על הגוון המדויק של התכלת, והיא הדמיון המוחלט לקלא-אילן, ואם כן שוב אין לנו זקוקים למסורת, רוח הקדש או נבואה ע"מ להחזיק במצוה, ויכולים לנו לילך עפ"י מה שענינו רואות את צבע האינדיגו.